9
C.93. 13.535.
9.737
Dm 3414

CETATEA ŞI HARTA CETĂŢII TIMIŞOARA

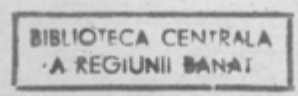
Studiu, technic şi istoric

de

Ing. A. CUCU

301.768

LUGOJ
TIPOGRAFIA „MINERVA“ GH. TĂRAN
1931

728.8 (498.44 Timisoara)
Lugoj, 1931

1954

Cuvânt înainte.

La început credeam să tratez numai Cetatea Timioara, dela sine s'a desvoltat şi lărgit mai târziu, ca şâul după ce şi-a primit afluenţii. E bine aşa, privirea re mai largă şi chestia în fond prin luminarea ei din toate părţile, e mai la înţeles, mai bine cade ochiului.

Afară de isvoarele citate la fine, multe date sunt culese la faţa locului, multe câştigate dela iustituţii, cori, la fel, au satisfacţia de a-ş fi câştigat merite în lărgirea cunoştinţelor în public.

Nu susţin că lucrarea e complectă, Einstein nu mi-ar da voie, nici scrutătorul din viitor; astfel de atribuţie dă cititorul, pe care-l indestuleşte şi nu caută mai departe.

Chestiile pozitive în mod pozitiv le-am redat, ce muncă intensă au reclamat, cu drag am depus-o, nopţile mi-au stat mult într'ajutor.

Munca linişte înseamnă pentru mine, linişte şi înţelegere vrea să creeze şi exemplu de de urmat pentru cei dragi de lângă mine.

Un neajus poate are lucrarea mea: se simte mult căldura sufletului în ea. Nu pot altmintrelea, dar casa mi-am ţinut-o deschisă şi cu drag invitat vecinii, călătorul la focul ei să se încălzească.

Nu are nici pretenţii să i se spună că e de ştiinţă: sunt de bunacredinţă şi ca at re cred, că bine am făcut.

Omul ce ştiinţă şi idealistul cu indulgenţă s'o primească şi dacă nici indulgenţa nu poate înfrana, inversarea rolurilor poate produce minunea,ca munca să nu-mi fie de geaba declarată.

Mulți vor fi care intențiuuile și frământările mele cu drag le privesc, între care cel dintâi Dl. G. G. Longinescu Apostol al Neamului, căruia închin lucrarea de față.

Timișoara, la 26 Faur 1931.

A. CUCU.

Biblioteca Municipiului Timişoara

Cetatea şi Harta Cetăţei Timişoara.

Descrierea cetăţei vechi a Timişoarei o fac, pentrucă tot se demolează, mâine poimâine nime nu va mai şti pe unde au fost zidurile vechi ale cetăţei.

Şi ca descrierea să fie cât mai intensivă, am ţinut de bine să compun şi o hartă a cetăţii Timişoara combinată astfel, ca să se vadă pe unde au fost zidurile cetăţii şi ce anume s'a clădit deasupra lor.

Harta fiind compusă după diferite alte hărţi, din scări mai mici ori mai mari, exactitatea lasă de dorit, ceiace la astfel de hărţi e scuzabil şi admis, scopul fiind altul şi cu aproximaţie satisfăcătoare scrutătorul din viitor va putea afla tot ce caută.

Hărţile ce-mi stau la dispoziţie sunt:

1. — Schiţa generală a Timişoarei (Temesvars Uebersichtsplan)
2. — Planul oraşului Timişoara
3. — Planul de situaţie al cetăţei Timişoara din anul 1869 (Situationsplan der Vortifikatorischen Esplanadegruende mit Einrichtung der alten und neuen Bauverbotes — Rayons Grenze. — Planul de situaţie cu hotarele vechi şi noui ale Esplanadei de fortificaţie în care orice construcţie era interzisă).
4. — Harta „Temeswaria“ Oppidum Superioris Hungariae în comitatu Temesiensi ad Temesianum flumen; natura et arte munitum jure Belli în potestatem Caesaris redactum, — anno 1718 opera et sumptibus M. Seutter S. Caes. Maj,

Geographi Augustae Vindel". — Titlul lung latin spune că Oraşul Timişoara este în Ungaria *superioară* (?) în judeţul Timişului lângă râul Timiş (?) oraşul întărit de natură şi artificial a fost redat puterii impăratului prin arme în anul 1718. (?) — Planul s'a executat sub ingrijirea lui M. Şeutter maior la Institutul Geografic Ces. din Ausburg.

Mai 'nainte de ce m'aşi ocupa de harta mea, unele observări sunt bine venite în ceeace priveşte hărţile ce am la mână.

Pe schiţa generală a Timişoarei (1) este scrisă scara 1 : 2880 şi corăspunde, pe planul oraşului Timişoara (2) scara e 1 : 8000 m. impărţirea arată însă 1 : 10.000, pe planul de situaţie al cetăţei Timişoara (3) nu este indicată scara numai linia scărei impărţită în „W. M." Wienermass, măsură Vieneză, adecă scară în stânjeni, că o (zero) asupra cifrei 50 stânjeni înseamnă. — Dacă însă acest plan de situaţie (3) îl suprapunem pe schiţa generală (2), aceeaşi impărţire o vedem, ceeace nedumerire produce, precauţi ne face, ca din nou să calculăm scările şi rapoartele dintre schiţe şi planuri.

Harta Temeswaria nu are scară şi nici valoare technică, este însă frumos desenată şi de valoare istorică.

Rezumatul istoric ce are, arată unele faze istorice prin care a trecut oraşul, iar desenul situaţia cetăţei vechi, înainte şi din timpurile turceşti.

Rezumatul în traducere sună: „Oraşul Timişoara în Ungaria de sus (Nord) şi-a primit numele dela râul Timiş, pe lângă care este aşezat, este între Dunăre şi Ardeal în mijlocul bălţilor ce o înconjură şi-i dă o fortificaţie naturală fără păreche, se compune din 3 părţi şi anume: Insula sau perla oraşului propriu zis, atunci din castellul de vest: în general de o mărime mijlocie însă cu ziduri excelente, apă afundă, şanţuri şi din pălănci deosebit întărite. Când s'a făcut şi anume de care rege ungar, este foarte nehotărât: totuşi a fost la tot timpul obstacol bine păzit contra bulgarilor şi contra incursiunilor

BIBLIOTECA CENTRALA
A REGIUNII BANAT

altor popoare vecine; astfel de două ori au fost repuşi turcii, pe şesul dinaintea oraşului, şi anume la 1400 şi ceva la 60 şi la 1590 când au venit ei să cucerească oraşul. In anul 1551 inzadar a fost oricât de bine impresurat, totuşi în anul viitor cu anumite condiţiuni contractuale a fost predat turcilor cari însă condiţiunile în mod perfid le-au respectat, deoarece atât întreaga garnizoană cât şi pe Comandantul ei ruşinos l'au măcelărit. Abia la anul 1697 au încercat creştinii să recucerească prin asediu acest loc, însă fără rezultat până la anul 1716, când după lupta norocoasă dela Petro-Varadin au pus mâna pe acest loc şi l'au ocupat la 12 August al anului amintit, după ce turcii acest local timp de 167 (?) ani l'au avut în putere şi care atunci prin pacea dela Pasarovitz din 21 Iulie 1718 s'a predat impăratului roman ca rege al Ungariei dela care dată s'a introdus religia creştină prin diferiţi misionari emişi; de atunci locul tot mai mult s'a întărit etc.

Teritoriul cetăţii s'a estins în trecut până la marginea Esplanadei ce la 500 stânjini (949 m.) era de linia Glacis, partea cea mai exterioară a cetăţei şi între cele două linii nu s'a putut edifica nimic. Interdicţia s'a menţinut până la anul 1868 şi mai redusă până la 1892. De aici se explică de ce oraşul Timişoara este aşa izolat: în centru a putut să se desvoalte numai până la zidurile cetăţii, iar mai departe într'o rază de cca un klm. jur imprejur nu sa putut ridica nici o casă.

După anul 1768 sa micşorat Esplanada cu 200 stj. (379 m) adecă până la 300 (569 m) depărtare de linia „Glacis".

Dela 1868 până azi abia au trecut 62 ani şi dacă vom urmării pe harta Timişoarei, ori dacă suntem orientaţi în oraş şi cunoaştem locurile ce le voi indica, pe unde a trecut linia Esplanadei, ne vom putea da seama de desvoltarea mare a oraşului

Linia 1-a a Esplanadei a trecut prin cartierul Fabric prin piaţa Coronini la biserica Rom. Cat. către cartierul Principele Carol (Iosefin) până la Strada Brătianu la

Călugăriţele „Notre Dame“ şi către cartierul Principesa Elisabeta (Elisabetin) până la Strada Odobescu şi piaţa A. Lahovary, iar la nord până după cimitirul Central.

După anul 1868 au început edificările către centru, însă numai până la 569 m. de linia Glacis, abia dela anul 1892 sa sistat caracterul de cetate şi dat voie să se edifice până la zidurile oraşului, după care dată a început şi demolarea lor.

Linia 2-a a Esplanadei s'a închis în cartierul fabric până la parcul vechi al oraşului Strada Kunz, în cartierul Principele Carol până după statuia Maria, Strada Miron şi în cartierul Elisabeta până la Strada Doja şi capela Rozalia, iar la nord, o parte, în cerc regulat sub cimitirul central până la şoseaua ce merge către Lipova, aici arcul se resfrânge şi pe lângă şosea o ia spre nord, aproape de linia primă până la înălţimea cimitirului central, de unde părăsind şoseaua Lipova în aceiaşi înălţime merge spre răsărit cca un klm. până în linia primă a Esplanadei. De aici în linie de douăori frântă apucă spre Strada Kunz.

Având în vedere importanţa mare istorică şi pentru orientare mai exactă, am aflat nimerit, ca să fac o descriere mai amănunţită a liniilor din chestie şi după indentificare am aflat, că linia de Esplanadă 1-a are 1—19 şi a 2-a 1—22 frânturi puncte de repere ce au determinat zonele Esplanadei.

Din linia 1-a punctele 1—3 şi 15—19 se aflau în cartierul Fabrică, 4—8 în cartierul Principele Mihai (Mehala), 9 în cartierul Principele Carol, 10—14 în cartierul Elisabeta.

In linia 2-a punctele 1—2, 15—22 în Fabric, 3—7 în cartierul Cetate, 8—9 în cartierul Principele Carol, 10—14 în cartierul Elisabeta.

Mai detailat.

Linia 1-a între punctele 1—16 formează un poligon normal cu laturi de unghiuri mari aproape egale, dela 16—19 sunt însă diformate.

Pt. 1 în blocul cuprins de Strada Bărnuţiu şi Telefonului trece peste gara Fabrică la

Pt.	2	la cca. 930	m. de pt.	1	la nord de cimitirul gr. cat.
„	3	„ 570	„	2	aproape de şoseaua Timişoara-Lipova la nord de cimitirul central cu cca 150 m.
„	4	„ 790	„	3	lângă şoseaua Timişoara-Arad la nord de cazărmile militare şi traversând şoseaua Timişoara-Sânnicolaul Mare la
„	5	„ 680	„	4	în mijlocul distanţei Str. I. Creangă.
„	6	„ 520	„	5	în Str. Cloşca.
„	7	„ 680	„	6	în Strada Balta verde.
„	8	„ 560	„	7	Strada Banul Mărăcină la cotitura părâului, aproape de poligonul de tragere vechi, traversând gara Domniţa Elena la
„	9	„ 560	„	8	în Strada I. C. Brătianu traversând canalul Begheiu la
„	10	„ 700	„	9	în colţul Stăzii Ion Ghica şi V. Stroescu.
„	11	„ 590	„	10	în blocul: Strada I. M. Moldovan şi Corbului aproape de Strada I. M. Moldovan.
„	12	„ 670	„	11	în Strada V. Muehle.
„	13	„ 400	„	12	în Sfrada Memorandului ost de Str. Petru Anca.
„	14	„ 620	„	13	în blocul: Strada Flora, Taliei şi Galia, traversând părâul Subuleasa.

Pt. 15 la cca. 690 m. de pt. 14 în colţul Străzii Bulev. Eroilor dela Tisa şi Leului, lângă părâul Subuleasa.

„ 16 „ 410 „ 15 in colţul Străzii Ştefan Cel Mare şi Gloriei cu frântura mai pronunţată la

„ 17 „ 100 „ 16 în colţul Străzii Ştefan Cel Mare şi Şcolii cu frântură obtusă.

„ 18 „ 870 „ 17 Piaţa Badea Cârţan, aproape de podul Dacilor, de aici la Ost cu frântură mare, traversând canalul Begheiu.

„ 19 „ 90 „ 18 lângă canalul Begheiu.

„ 1 „ 340 „ 19

Total: 10.570 m. periferie a liniei I.

Linia 2-a formează între p-ctele 3—19 poligon regulat: între p-ctele 1—3 şi 19—22 prezintă frânturi mari.

Linia 2-a începe la

Pt. 1 este aşezat în linia 1-a între p-ctele 1 şi 2 la 550 m. de pct. 1.

Pt. 2 la cca. 900 m. de pct. 1 lângă şoseaua Timişoara-Lipova Sud în partea din ost şi la 130 m. de pct. 3 cu frântură mare spre

„ 3 „ 260 „ 2 lângă şos. Tim.-Lipova în partea din Ost a şoselei

„ 4 „ 450 „ 3 lângă şoseaua Timişoara-Arad la partea din Vest şi la 380 m. Sud de pct. 4 cu frântură mare merge spre

Pt.	5	la cca. 550 m. de pt.	4	în câmpul de exerciţii, cu frântură normală circuală, traversând şoseaua Timişoara-Sânnicolaul Mare.
„	6	„ 400 „	5	„ „ „
„	7	„ 500 „	6	în Str. Braşov, aproape de Strada Hamlet.
„	8	„ 440 „	7	la Nord aproape de Arena Banatul.
„	9	„ 450 „	8	traversând gara Domniţa Elena, aproape de colţul Str. Gării şi A. Mureşanu
„	10	„ 560 „	9	traversând canalul Begheiu, aproape de colţul Străzii V. Stroescu şi T. Ciparíu
„	11	„ 440 „	10	traversând canalul Begheiu, aproape de colţul Străzii Doja şi Romulus.
„	12	„ 480 „	11	traversând calea ferată Timişoara-Buziaş aproape de colţul Dr. V. Babeş şi N. Popescu.
„	13	„ 350 „	12	traversând calea ferată Timişoara-Baziaş aproape de colţul Străzii Dr. V. Babeş.
„	14	„ 470 „	13	traversând calea ferată Timişoara-Baziaş aproape de Strada Siretului şi Speranţei.
„	15	„ 560 „	14	pârâul Suboleasa în Str. proectată paralel cu Str. Nero.
„	16	„ 330 „	15	la ost de orfelinat aproape de Strada Postalozi.

Pt.	17	la cca.	460	m. de pt.	16 în Str. Trei August nord de Str. M. Rom.
„	18	„	340	„	17 traversând canalul Begheiu la fabrica de lână.
„	19	„	220	„	18 în colţ cu Str. Drăgăşani şi Baader, cu frântură mare spre ost-nord.
„	20	„	180	„	19 aproape de colţul Strâzii Drăgăşani şi M. Cogălniceanu, cu frântură mare nord-vest.
„	21	„	340	„	20 sub gara fabrică cu frântură mare ost-nord.
„	22	„	310	„	21 sub gara fabrică colţ Str. M. Cogălniceanu M. periferia liniei 2-a.

Total: 8990+170 - 9160

Pct. 22 se termină în linia 1-2, la cca 380 M. de pct. 1.

Perimetrul liniei 1-a face cca 10.570 m. al 2-lea 9160 M.

Hotarul teritoriului Esplanadei formând aproape un circ, cu aproximaţie îi putem calcula raza care după calcul ar fi de 1683 M. rotund 1780 M. ceeace ar face în suprafaţă vre-o 886 H. teritoriu, unde nu a fost permis de a se clădi.

Raza cetăţei am aflat-o de cca 470 M. din care suprafaţa de cca 60 H_a, pe care scăzându-o din suprafaţa totală de 886 H_a, aflăm, că teritoriul mort până la anul 1868 a fost de 816 H_a. Teritoriul până la linia 2-a de interdicţie (linia Glacis) calculul arată, că a fost de 615 H_a, din care scăzându-se cele 69 H_a, rămâne teritoriu mort până la anul 1892 suprafaţa de cca 546 H_a (dacă aşi fi făcut calculul după datele generale cari spun între linia Esplanadei şi Glacis a fost 200 Stj. = 379 m) aşi fi primit drept rezultat pentru teritoriu dintre cetate şi linia Glacis suprafaţa de 452 H_a. Harta însă de tot

alte situaţii ne arată, căreia trebue să mă conform şi să modific coeficientele de calcul (1680—379=1301×3, 14=531 H_a—69 = 462 H_a).

Din datele expuse uşor se poate face icoană clară despre situaţia veche a cetăţei şi jurul ce se ţinea de ea.

Descrierea aceasta mai detailată nu supără, cred mai curând atrage şi incurajează pe mai mulţi Timişoreni, când vor vedea, că pe la casele lor, ori în apropiere erau aşezate zidurile cetăţei, poate şi ei vor continua cercetările şi complecta cele relatate de mine. .

Pentru oraşul Timişoara este o dovadă de mare însămnătate, calculul făcut arată energie, sârguinţă, progres şi vitalitate, ce la puţine oraşe se obsearvă.

La calcul cu regret am constatat, precum am amintit — multe lipsuri şi între astfel de imprejurări îmi era greu a preciza şi ce am făcut după mult calcul şi perseverenţă am obţinut.

Istoricul cetăţei Timişoara mai târziu îl fac, eu acuma din punct de vedere altul, neobişnuit, tratez chestia şi ca comentar la hartă.

Harta despre cetate este făcută din timpul după alungarea turcilor din Timişoara, când s'au început lucrările de fortificaţie sistematică. Până la ocuparea cetăţei de către turci şi în timpul lor, cetatea Timişoara a fost intărîtă după sistem primitiv, precum vom vedea mai târziu.

Pe planurile vechi din timpul Austriacilor, şanţurile pline cu apă şi mocirlele tot se mai văd, însă zidurile sunt deja din cărămidă cu bastioane aşezate la nevoie pe piloţi lungi, bătuţi afund până la stratul propriu pentru edificare, din cauza terenului mocirlos.

Pe harta mea sunt linii negre şi roşii, întregi şi intrerupte. Liniile negre inseamnă situaţia veche, cele roşii situaţia nouă. Liniile întregi arată situaţia existentă, iar cele întrerupte cea neexistentă şi anume: liniile negre, situaţia cea existat în trecut şi acuma numai există, iar cele roşii situaţia ce va exista, după planul de sistematizare al oraşului.

Din hartă vedem, că Cetatea avea 9 bastioane (forterețe), dintre cari, numai o parte din una a rămas nedărâmată, unde în trecut a fost magazia de provizii pentru artilerie, azi serviciui technic al orașului, Căminul ucenicilor și alte ateliere. A mai rămas o parte din bastionul 7, lângă Spitalul Garnizoanei și o parte din edificiul de legătură între harta 6-7.

Celelalte toate sunt dărâmate, numai zidurile groase de fundament fac spargere de cap architecților, când dau peste ele.

Bastionul prim (1) era la inceputul Bulev. Tache Ionescu Str. Țepeș Vodă (Lenau). Toate edificiile la nord până la Curtea Marțială, la ost în câmpul de exercițiu, la vest piața Țepeș Vodă, sunt așezate pe ruinele acestui bastion. O bucată de zidire boltită a rămas încă din el.

In trecut nu aveau nici o eșire ori legătură cu lumea din afară.

Bastionul 2 era așezat, precum mai nainte am amintit, în locul Serv. Technic de azi, care, impreună cu căminul Ucenicilor ș. m. sunt remășițe din el. Toate clădirile din blocul Băncii Timișiana, Banația, Seminarul Rom. Cat. pe ruinile lui sunt ridicate.

La acest bastion după schița Situations plan, ar fi intrat un crac al canalului Begheiu și eșit din cetate la bastionul 6. In trecut bastionul 2 era de mare importanță, avea paza porții de vest, numită Poarta Ardealului. Zidurile bastionului 2' se estindeau la ost după seminarul catolic până la Str. proectată „Labirint".

Bastionul 3 și 4 se afla în dosul cazarmei lungi, neregulată, frântă și colțurată, numită cazarma Ardealului, în care este așezat Reg. 38 Obuziere și Reg. 1 Art. Pe ruinele lor sunt ridicate Banca Națională, Poșta, Liceele și toate edificiile din Bulevardele Carmen Sylva și Diaconovici Loga. Zidurile i s'au estins până în parcul Eminescu și grandurile de tenis ale Automobil Clubului.

Bastionul 5 era în jurul și până departe la spatele Castelului Huniazilor, pe ruinile lui s'au edificat Școala

Sup. de Arte şi Meserii, Şcoala Superioară de Comerţ, Cinema Capitol, Palatul Loefler, Camera de Comerţ. Zidurile lui erau până la cca 180 m aproape de podul Metropolitul A. Şaguna.

In bastionul 5 era intrarea 2 a în cetate prin poarta numită „Vârşeţului" sau „Petrovaradinului".

Bastionul 6 se afla la spatele Chesturei Poliţiei şi sa estins până în linia ferată Baziaş-Timişoara şi Timişoara Bucureşti. Pe ruinele bastionului 6 sunt ridicate toate edificiile din Bulev. Regele Ferdinand, partea opusă Palatului Camerei de Comerţ, precum sunt Palatul Bursei, Cafeneaua Lloydul, Cafeneaua Palace, Sanatoriul Parc, Salvarea, Clinica de Copii, Casa Muncitorilor ş. a. Din acest bastion a mai rămas numai o parte mică în dosul Spitalului Călugărilor pe unde merge linia tramvaiului către cartierul Mehala.

Bastionul 7 era în dosul Spitalului Militar şi se întindea până în linia ferată Timişoara Bucureşti. Partea mare a grădinii Spitalului Militar este deasupra ruinelor acestui bastion, din care numai o parte mică se mai vede lângă linia de tramvai Mehala, peste drum de partea rămasă în bastionul 6, cu care în trecut avea legătura permanentă prin tunelele zidurilor, ce între timp, după 1892 s'au demolat.

Linia de tramvai Mehala tot peste ruinele lui duce.

Bastionul 8, era ridicat în locul Şcoalei Militare Speciale, a cărei grădini sunt pe ruinile lui, se întinde până la linia ferată Timişoara Bucureşti. Era de mare importanţă, avea paza porţei 3 a, numită poarta Aradului sau Vienei, precum o mai numiau, prin care se strecura toată populaţia dinspre nord.

Aceeaşi însărcinare de pază avea şi bastionul 9, unde se află cazarmele şi alte edificii militare. Şi această fortăreaţă se estindea cu o parte până în calea ferată Timişoara-Bucureşti.

Bastioanele aveau trei rânduri de ziduri şi întăriturі paralele, despărţite între ele de şanţuri adânci, pline cu

apă, cele din afară, iar cele din lăuntru la nevoie. Dislocarea şi aşezarea lor era într'un cerc regulat, din care 18 colţuri ieşiau mai pronunţat şi 19 mai mici, astfel că impreună formau o stea.

Zidurile de apărare, ce erau mai aproape de oraş, au fost cele mai înalte de 10—12 m. iar celelalte două, gradativ mai scunde. Dela zidul al 3 lea urma o întăritură de pământ cu o inclinare foarte lină aşa numită „Glacis" care e partea cea mai exterioară a fortificaţiunii şi de care în primul rând se isbia inamicul când ataca cetatea, sistematic întărită. Întăritură de pământ „Glacis" trebuia să fie mai scundă, ca primul zid de apărare şi panta să-i fie inclinată astfel, ca inamicul să poată fi bine văzut de pe zidurile de apărare şi să nu afle loc de apărare contra gloanţelor apărătorilor.

Comunicaţia în oraş se întâmpla numai prin cele 3 porţi, tăiate în zidurile de apărare cu 2—2 intrări. Până la zidul de apărare dintâi, erau făcute peste şanţurile adânci câte 2—2 poduri din lemn, peste cari se ajungea la poarta cetăţii, care avea un pod zburător (mişcător) şi care era păzită de bastioane, prin mai multe tunele.

Cetatea în forma ei desenată (modernă pentru timpurile acelea) a fost ridicată între anii 1724—1765 şi după cele nouă bastioane a ei, se numia cetate cu 9 colţuri, deşi avea în total 37 mici-mari, cum erau.

La ridicarea unei cetăţi se avea în vedere, bine înţeles, apărarea cetăţei, de aceea drumurile ce duceau în cetate, trebuiau să meargă dreptunghiular spre zidurile cetăţii, să fie înguste şi la dreapta şi stânga impracticabile. Pentru apărare va fi fost bine, însă comunicaţia a suferit enorm. Din oraş se putea intra numai ziua, seara se incuiau porţile, pe cine seara l'a prins înaintea închiderei lor, până dimineaţa trebuia să aştepte, când din nou se deschideau.

Mai vârtos pe timpul turcilor era o mizerie neagră a sta toată noaptea în câmp liber, când siguranţa era neexistentă. Şi totuşi se făcea comerţ din ţări indepăr-

tate ale orientului, veneau caravane întregi, cari pentru înlăturarea periclului aveau de regulă însoţitori înarmaţi, chiar militari oficiali, daţi de autorităţi militare, care la rândul lor încă făceau comerţ de schimb cu ţările din apus.

Porţile au existat până la anul 1891 deşi în anii 1870 nu se mai inchideau noaptea. Din anii 1870 s'au mai lărgit si drumurile, iar după ce s'a introdus tramvaiul cu cai, s'a făcut pentru acest scop la poarta Ardealului şi Petrovaradinului încă o deschizătură în ziduri.

Comunicaţia a suferit şi mai mult din cauza liniilor ferate ce s'au trasat în anii 1858 şi 1876.

In anul 1858 s'a aşezat linia ferată Timişoara-Baziaş, aşa precum este şi azi şi care la Bastionul 5 trecea la poalele cetăţei, peste linia Glacis.

In anul 1876 s'a făcut calea ferată Timişoara-Orşova, pe care din punct de vedere strategic au condus-o până la incrucişarea actuală a C. F. Baziaş cu Bulev. Regele Ferdinand la terasa Boncescu, împreună cu linia ferată Orşova, de aici a luato-o la sud, inconjurând cetatea la bastionul 5-2, tăind chiar linia Glacis şi într'un jumătate cerc mare a ajuns la gara Fabrică.

Pe câmpul mic de exerciţii şi azi se mai vede o baracă de C. F. veche. Pe lângă mizeria de comunicaţie ce a fost, închiderea drumurilor principale dinspre cartierul fabric şi Domniţa Elena a fost ceva insuportabil.

De 10—20 ori trebuia să se inchidă barierele şi intrerupă comunicaţia, mai vârtos la terasa Boncescu, unde două linii se întâlniau.

Oraşul Timişoara a luptat cu toată energia, ca să se mute liniile ferate, mai vârtos linia Timişoara-Orşova, care impiedeca nu numai comunicaţia, ci şi desvoltarea normală a oraşului.

La această convingere a ajuns oraşul indeosebi, când i-a succes să exopereze la forurile militare, ca zidurile cetăţei să se demoleze. Orice ar fi făcut oraşul, prin linia Orşova era incătuşat din 3 părţi în desvoltarea lui şi în fine i-a succes ca să mute linia la partea de nord a oraşului unde desvoltarea oraşului nu era proiec-

tată, iar ca partea de nord să nu sufere, s'a hotărât ca trasamentul liniei să se facă înalt pentru viaducte, ceeace pentru un timp oarecare corăspunde.

Azi cinci viaducte ţin legătura cu regiunea din nord.

Mutarea liniei ferate Timişoara-Baziaş, a rămas să o soluţionăm noi şi e pe cale bună, chiar foarte avansată în ceeace priveşte convenţiile cu C. F. R. şi înţelegerile cu proprietarii interesaţi.

Rămâne de văzut în cetatea Timişoarei ce anume edificii au fost, când s au construit cele importante, fazele prin care au trecut, cum s'a esoperat demolarea zidurilor, despăgubirile date, avantajele obţinute. Toate tenacitate în tendinţă spre progres arată.

Nu e fără interes a şti ce monumente s'au ridicat, însămnătatea şi soarta lor, tot la fel aşezările culturale, igienice, sportive, industriale, că toate la claltă arată, dacă desvoltarea oraşului Timişoara în mod normal s'a întâmplat, ori anumite consideraţiuni disproporţionări au creiat, ceeace se întâmplă des între imprejurări numai la aparenţă normale. dacă lipsa vederilor largi stânjenesc acţiunea.

Un individ ori societate poate avea vederi şi gusturi sănătoase, artistice şi dacă e trecut cu vederea, nu se poate manifesta.

Multe se cere dela conducătorii unui oraş ca Timişoara, ca evoluţia întru toate să fie bună.

Geml în „Alt-Temesvar" arată pertractările greoae de 15 ani de zile, cât an durat între oraş şi militari, până când a succes să se hotărască demolarea zidurilor şi cedarea terenului liber devenit oraşului.

Astfel lucrările de demolare abia în anul 1899 au putut intenziv să inceapă, iar edificările particulare numai în anul 1910.

Oraşului s'a predat din partea erarului militar toate teritoarele sale, atât cele avute în loturi cultivabile, cât şi cele provenite libere după demolarea zidurilor. Oraşul a câştigat 138 H. teritoriu erarial, în schimb s'a angajat să zidească toate localurile necesare, pt. scopuri militare

şi indată le-a şi început în nordul oraşului pe teritoriul devenit liber. Atunci s'au edificat palatul Curţii Marţiale şi închisoarea, toate depozitele de provizii, alimentaţie cazărmile şi altele.

Pământul din întărituri l'a folosit oraşul pentru astuparea şanţurilor, iar cărămida (peste 20 milioane bucăţi) în parte a vândut-o, o parte a întrebuinţat-o la edificările sale, indeosebi la construcţia de magazii, pentrucă principiu sanitar era, deşi cărămizile erau bune, să nu se folosească pentru construcţii de locuinţe, ci numai pentru depozite şi fundamente.

Curtea Marţială şi Închisoarea Militară erau în bastionul dela poarta Ardealului, până când nu li s'a construit de către oraş, în urma convenţiei edificiile lor separate.

Cel mai vechi edificiu al oraşului este localul primăriei construit in două etaje în stil baroc în anul 1731—1734 pe lotul băii vechi turceşti. La dreapta porţii aproape de trotuar este zidită o tablă comemorativă turcească care spune că baia s'a făcut în timpuri grele pentru turci în timpul canului Ibrahim. (Hedjra 1053). Din stema veche din anul 1718 a oraşului, aşezată pe frontispiciul Primăriei se vede clar forma zidurilor cetăţei de pe timpurile turceşti.

In anii 1734—1773 s'a ridicat catedrala (domul) rom. cat. iar în anul 1748 catedrala gr. ort. sârbă.

Mai veche decât aceste a fost biserica piaristă peste drum de primărie, edificată în anul 1716, care însă în anul 1911 s'a demolat şi în locul ei s'a ridicat un palat bancar cu 3 etaje în stilul Renaşterei.

In legătură cu biserica a fost claustru şi la spatele lui în Strada Emanuil Ungureanu şcoala, ambele există şi servesc pentru Conservatorul şi biblioteca oraşului. In cripta bisericii s'au inmărmântat călugării franciscani, iar dela anul 1889 civili şi militari insemnaţi, — în criptă la demolare în anul 1911, s'au aflat 261 de sicrie. Rămăşiţele pământeşti aici aflate s'au exhumat şi înmor-

mântat din nou în cimitirul catolic, în apropiere de capelă, într'un mormânt comun,

In piaţa Sft. Gheorghe a fost seminarul rom. cat. şi bisarica, care în anul 1913 la fel sa dărâmat şi lăsat loc gol pentru lărgirea străzii potrivit cu planul de sistematizare al oraşului.

Pentru seminar s'a dat alt loc, între Cetate şi Fabrică, unde s'au ridicat edificii remarcabile. Aceasta a fost biserica cea mai veche a Timişoarei, încă dinaintea anului 1325, când servea de biserică parohială.

In timpul Turcilor a fost prefăcută în moschee principală, după alungarea turcilor din Timişoara, doi ani s'a folosit ca magazie şi numai la anul 1718 a fost din nou sfinţită ca biserică.

In cripta bisericii încă s'au înmormântat un număr oarecare de nobilităţi. In edificiile seminarului a fost şi liceul Piariştilor.

Intreg complexul impreună cu edificiile din Strada E. Ungureanu, unde azi este conservatorul şi biblioteca oraşului, s'au predat oraşului Timişoara în schimbul subvenţei primită dela oraş pentru edificarea liceului, a casei şi a bisericii ordinului piarist.

Edificarea liceului, casei ordinului şi a bisericii piariştilor s'a fntâmplat la 1908—1909 către cartierul Domniţa Elena, pe teritoriul de 2 Jug. cad. al cetăţei demolate, iar seminarul rom. cat. s'a zidit la locul amintit pe o suprafaţă de 2200 Stj. p. în anul 1913 pe teritoriul „Glacis".

Ambele sunt cu două etaje şi monumentale.

Vizavi de locul seminarului vechi în Strada Lonoviciu se află palatul Episcopiei rom. cat. ridicată pe fundamentul unei case foarte vechi; la inceput era al erariului, numai în enul 1780 s'a predat destinaţiei de azi, în anul 1889 fiind restaurată în forma s'a actuală.

Pe la anul 1730 s'a edificat palatul Diviziei, în care toţi generalii Comandanţi, la inceput ai Corpului, în era noastră ai Diviziei, au locuit şi locuesc. Aci era sediul „Voivodinei" numai cu numele sârbeşti, de fapt nem-

ţeşti, că limba oficială cea nemţească era, dar şi aşa de scurtă durată, 1849—1860.

Din anul 1754 datează palatul Directoratului; în stil baroc, în care au locuit la inceput preşedinţii Banatului, dela 1779 până la 1848 Prefectura, dela 1849—1860 Oficiile Voivodinei, dela 1861—1929 Prefectura şi dela 1930 incepând Directoratul Ministerial VII.

Ca unul dintre cele mai vechi edificii figurează palatul Parchetului, în care reşedinţă avea primul Guvernator al Banatului, Contele Mercy, apoi Episcopii rom. cat., până la anul 1750.

Mai târziu s'a instalat aici tribunalul, apoi parchetul, când s'a traosformat şi în inchisoarea tribunalului. In centrul comercial, intrepalatele ce-l inconjură, unde viaţa î-şi cere dreptul ei, nu are loc, în forma lui actuală acest edificiu, impresie lugubră are asupra trecătorului şi ar fi mult de dorit să fie mutată inchisoarea înti'un loc lateral, cum este de exemplu inchisoarea militară.

In forma lui actuală este nehigienic; neestetic, respingător chiar, este ca conştiinţa, care ştie ce este păcatul şi tot pe lângă el trebue să se învârtă.

Peste drum de edificiul parchetului şi al Serviciului technic al oraşului este cel mai mare edificiu al oraşului şi poate al ţărei, palatul „Dicasterial". Cuvântul înseamnă judecătoresc şi provine dela grecescul *Dikaster* = jude. Era menit pentru oficiile „Voivodinei", însă nici nu s'a terminat edificarea lui şi a şi încetat domnia artificială — şi ca atare de scurtă durată — a Voivodinei.

Edificarea lui s'a terminat în anului 1859—1861, are trei curţi, 327 camere front pe patru străzi şi în intregime cu pivniţă. E un colos cu trei etaje, camere luminoase, coridoare largi prin cari din orice etaj se poate direct comunica. Are un stil curat din prima renaştere, fiind copia fidelă a palatului Strozzi.

In el sunt aşezate mai toate oficiile de Stat: Curtea de Apel, Tribunalul, Judecătoriile de Ocol, Serviciul Cadastral, Administraţia Financiară, Percepţiile, Cartea Funduară, Serviciul hydraulic, Sedria orfanală ş. a.

Inainte de răsboiu au avut locuinţe în el afară de Administratorul Financiar, servitorii serviciilor, acuma mulţi funcţionari, este ca un labirint, noroc că are mai multe porţi (6 la număr) că cel ce întră în el tare orientat şi versat trebuie să fie, ca să-i succeadă pe aceeaşi poartă să iasă pe care a intrat.

Demulteori se întâmplă, ca cel ce are la etajul doi de lucru, se urcă la etajul trei şi acolo o porneşte pe scările ce duc în pod şi numai atunci observă că a greşit şi buimăcit întreabă, unde se află şi cum poate să ajungă unde afacerile îl poartă. Sceptic ascultă îndrumările de orientare, oftând pleacă şi scoboară cu un etaj mai jos, unde, mai precaut din non începe să întrebe, unde are să miargă.

Greu răsuflă care ajunge la al treielea etaj, că etajele sunt după moda veche, înalte, pereţii grosi, masivi, materialul nu s'a cruţat, totuşi când trece vre'o trăsură de povară pe stradă, pe alocuri întreg edificiul se cutremură, semn că acolo ori terenul nu e destul de solid, ori pe sub edificiu ceeace nu e imposibil, trece vre'un tunel, ce foarte des se săpau, chiar obişnuit, mai vârtos în timpul turcilor, în cetăţi.

Ştim că şanţurile au fost foarte afunde, tunelurile numai în ele puteau avea eşirea şi legătura, deci trebuiau să fie şi ele mult sub nivelul pământului şi mult e posibil, că fundamentul edificiului să nu fie pătruns până la ele. Edificiul e într'o stare de plâns; stăpân s'a aflat să-l administreze, să-i fie gazdă însă ca să-l şi restaureze, *nu!*

Rămăşiţele bastionului II., de care am vorbit deja şi cari pe timpul cetăţii erau magazie de provizii, iară actualmente local al serviciului technic al oraşului şi altor instituţii şi ateliere, între anii 1758—1780 avea însămnătatea de a fi reşedinţa Episcopilor rom. cat.

In Strada Gl. Odobescu se află biserica şi casa parochială ridicate de călugării Salvatori după anul 1755, pe locul unei mori ce era până la acel an pe un braţ vechiu al râului Begheiu. Acest braţ venind dinspre ca-

zarma Ardeleană, despărţea cetatea veche de cetatea castelului Huniade, incunjurând zidurile cetăţii.

In anii 1736—1773 s'a ridicat biserica catedrală (domul) rom. cat. în Piaţa Unirii în stil baroc, în formă de cruce In anii 1788—90 s'a folosit de magazie militară, în anul 1849 a suferit mult din cauza bombardamentului, locuitorii în cripta ei s'au refugiat şi căutat adăpost dinaintea bombelor ce căderu asupra acoperişului bisericii. Aici se înmormântau episcopii, canonicii şi generalii, între cari George Rukovina, care 107 zile a apărat cu succes oraşul contra trupelor de asediu ungureşti. Se considera mai mult biserică militară, îndeosebi pe timpul hegemoniei militare, şi de atunci datează stemele austriace, vulturul cu două capete, ce se văd înlăuntrul şi dinafară, pe zidurile bisericii.

In anul 1737 s'a pus piatra fundamentală a spitalului şi în anul 1748 a bisericii călugărilor ord. „Mizericordia" din Strada Mărăşeşti şi s'a sfinţit în anul 1757 n onoarea lui St. Iosif. In anul 1849 a fost distrus de ncendiul provocat de bombardament şi în 1851 reconstituit.

In anul 1748 s'a ridicat biserica catedrală ort. sârbă, în anul 1791 s'a restaurat şi transformat în două turnuri.

In anii 1832 şi 1839 s'a zidit casa parochială şi biserica evangelică, în Strada Lenau în blocul caselor, aproape de palatul dicasterial.

Intre biserici ar trebui să număr şi catedrala ort. română ce nu avem şi ce se va ridica pe lotul primit pentru acest scop dela oraş, în bulevardul Regele Ferdinand. Se va ridica, când mentalitatea românismului din Bănat se va schimba şi nu va mai spune, „dacă am putut fi în trecut fără şcoli şi biserici, dece să nu fim şi pe mai departe modeşti!!" Da, modeşti să fim, ca în trecut în viaţa noastră casnică, de toate zilele, şi ce căştigăm să punem la o parte, numai astfel vom putea fi generoşi şi darnici pentru scopurile noastre culturale, şcolare, bisericeşti şi de incurajare.

Până când pentru distracţia şi luxul personal şi al familiei cheltuim tot până la ruină, catedrală, monumente ş. a. nu vom avea.

Unul dintre cele mai vechi edificiii, este cazarma „Ardeleană", zidită între anii 1719—23, pe fundamentul zidurilor cetăţii vechi; în ea vedem forma zidurilor vechi, pe lângă cari curgea braţul apei Begheului şi o despărţea de zidurile cetăţii castelului Huniade, precum mai sus am amintit.

Cazarma e de 483 metri lungime, frântă de multe ori şi cu turnul ei din mijloc, văzând-o din aeroplan dela o înălţime mai mare, ai crede că e panglica unei coroane.

Din turnul ei din mijloc se cerceta regiunea în timp de războiu, şi mişcările trupelor inamice.

In Strada Eugen de Savoya, colţ cu Strada Mărăşeşti, este o casă cu un etaj, care în frontul străzi Savoya, are o placă comemorativă, ce arată o poartă prin care trec soldaţi, dela poartă la dreapta si stânga are un gard de lemn. E scris pe ea „Prinţ Eugen Savoya erobert 1716". Aceasta casă este zidită pe fundamentul porţii aşa numită „fosforos" a cetăţii vechi. Prin această poartă şi-a ţinut intrarea triumfală în cetatea Timişoara, învingătorul Prinţ de Savoya la 13 Octombrie 1716, dela care dată aceasta poartă purta numele „poarta lui Prinţ Eugen". Placa ce se vede şi azi pe casă, este luată depe poarta originală, deci uşor ne putem imagina şi forma porţilor celelalte. La fel se poate vedea şi depe emblema ce se află pe frontul Primăriei, forma zidurilor cetăţii vechi din timpul turcilor: zid gros ciclopic, deasupra lui gard de scânduri din lemn tare, (scânduri) sumar cu mâna lucrate ca la gardurile dintre munţi, unde lemne sunt multe. Scândurile sunt între ele legate şi întărite cu lăteţi la fel de groşi şi tot din lemn tare, cu cuie întăriţi, cam la ½ metru, dela vârful gardului calculând.

Când s'a făcut cetatea nouă, din respect către prinţul învingător, această poartă nu a fost dărâmată, până

la 1817, când, fiind într'o situaţie periculoasă, de tot deterioriată, a trebuit să fie demolată. In locul ei s'a ridicat casa actuală şi zidit pe frontul ei placa originală.

Cel mai vechiu edificiu al cetăţii este palatul Huniazilor. Edificiul a ars şi transformat de mai multe ori, însă reclădirea şi restaurarea lui, tot pe acelaşi loc s'a întâmplat.

Datează din anii 1316—1441, când Carol Robert l'a clădit şi folosit pentru rezidenţa sa regală.

Ioan Huniade l'a clădit din nou şi aici a trăit cu familia sa, ca guvernator al Banatului. De aici a condus marele Huniade ostirile învingătoare contra turcilor. Aici a primit şi luat jurământul văduva lui Ioan Huniade, tânărului rege, că nu-i va pedepsi fiul pentru moartea lui Cilli. Mai târziu a fost rezidenţa tuturor conţilor ai Timişoarei.

Intre anii 1552—1716, a fost rezidenţa başei comandant turc. In urma asediului din 1716 mult a suferit, însă s'a renovat şi până la 1849 în forma-i renovată, a servit de cazarmă şi depozit pentru artilerie. Până în anul 1849, avea forma normală ale castelurilor vechi, în stilul, precum e aceea a cetăţii din Ineu, din Hunedoara ş. a. In revoluţia din 1849, a fost distrus de bombardament şi numai în anul 1856 s'a reedificat în forma lui actuală şi cea mai frumoasă.

Până la anul 1849 a purtat emblema Huniazilor, dela 1856 s'a pus emblema austriacă: vulturul cu 2 capete şi inscripţia „K. u. K. Artillerie Zeughaus 1856".

In partea din răsărit se află o capelă. Se spune că în aceasta capelă ar fi depus jurământul Regele Ladislau V. văduvei lui Ioan Huniade, că-i va cruţa băiatul.

In era noastră serveşte de cazarmă a regimentului 7 pionieri, şi se intenţionenă să fie prefăcută ceeace foarte corect ar fi, având în vedere importanţa lui istorică, forma-i actuală artistică, pietatea şi admiraţia noastră de marea familie română a Huniazilor, care cu soldaţi şi nobili români, a luptat contra turcilor. Multe, foarte multe monumente istorice avem în Bănat, ce aşteaptă

să fie descoperite şi aşezate într'un local potrivit, iar cel mai indicat ar fi castelul Huniazilor, păstrat în forma lui actuală.

Edificiul actual al muzeului de prezent nu poate primi şi adăposti toate obiectele istorice ce are, un tun vechi, monumente de înmormântare veche şi altele, sunt în curte, expuse intemperiilor.

Banatul este provincia cea mai bogată în aşezări istorice şi preistorice, iar până acuma nimeni nu prea avea interesul să le descopere, — că aproape toate de mărirea şi hegemonia noastre din trecut vorbea . Revenindu-ne hegemonia veche, deşi numai în parte, avem datoria ale cerceta şi desgropa din ascunzişurile muzeului etern: al pământului şi arăta lumii, ce mari au fost strămoşii noştri. Avem oameni destoinici şi dornici să-şi sacrifice tot timpul pentru cultul străbun, mână de ajutor le trebue şi cu puţină dărnicie şi bunăvoinţă tot se poate face: stimulând tendinţele acestea până la inspirare. Fericit va fi bărbatul acela, care va putea spune: „am făcut din monumentul cel mai frumos şi existent al Banatului, muzeu al Banatului".

Un muzeu într'o regiune, cu tradiţii aşa de sfinte, cum e Banatul nostru, unde divinităţile noastre mitice, despre cari cei mai inspiraţi şi iniţiaţi ai noştri, N. Densuşeanu, Dr. Marinescu au scris, au domnit şi s'au scăldat în apele termale şi cristaline ale noastre, este ca un templu ce nu se schimbă şi transformă după plac, cuprinde relaţiile tuturor divinităţilor, ce veghiază ca mâna profană de rămăşiţele lor să nu se atingă.

Ai voie să întri într'un mormânt, dar nu cu scopul' comorile numai să i le răpeşti, ca să admiri simţul artistic şi plin de pietate al dispărutului şi prin aşezare să lăţeşti acest cult. Orice abatere cu moarte se pedepseşte potrivit concepţiei: că viaţa şi fapta bună în mâna creatorului este, care trimite adierea lină pentru inviorarea sufletelor blânde şi uraganul pentru distrugerea a tot ce urât şi putred este.

Muzeele, monumentele, aşăzamintele artistice de orice fel, sunt ca mugurii creaţiunei, ce rod, viaţă, bucurie dau, căldura naturei, căldura inimei îi desvoltă, ploaia caldă, lacrimile fierbinţi în rod viaţa blând asigură.... Mare este un popor, dacă muzee, monumente are şi ridică, poate trece prin orice incercare, mărirea să piară nu-l lasă, locul ce merită: hegemonia o recâştigă.

Timişoara nu se poate mândri cu monumente, bucuria rar, teama de moarte a făcut-o câte unul să-şi ridice, deşi provincia e bogată. Monument, ca sufletului, ori de unde vine, să-i placă, aici nu a fost.

Manifestările noastre pe terenul monumentelor sunt destul de îmbucurătoare, curând va fi înaugurat monumentul marelui Bănăţean, Emanuil Ungureanu, al cărui bust a fost sculptat de tinerul de mari speranţe George Groza, pe care moartea aşa de vreme l'a răpit dintre cei vii.

Locul monumentului mult regretatului Ungureanu e cel mai potrivit: retras, liniştit, potrivit firei marelui luptător, şi totuşi de unde poate „vedea" pe toţi trecătorii şi observa evenimentele bănăţene româneşti, precum o făcea în toată viaţa Sa.

Popor conştient şi care se preţue, e cel evreu; templ'e lui, unul în Cetate ridicat la anul 1863—65 şi celalalt în cartierul Fabrică la anul 1899, ambele în stil maur, dovedesc aceasta, fără ajutorul statului, ci din punga proprie. Condiţiunile de trai sunt aceleaşi, poate concepţia alta, însă *între noi trăesc*, umblă muncesc şi se *ajutură reciproc*, la văzul ochilor noştri. Să ne ajuturăm reciproc şi noi, să ne bucurăm de bucuria noastră, a vecinului nostru, nu numai invidia şi compătimirea să o nutrim. Astfel monumente neperitoare vom putea ridica, şi vom ridica, geniul Român e mare, curând ne vom scutura de obiceiurile ce nu's ale noastre.

Fiind vorba de monumente, Timişoara-Cetate, putine are: în piaţa Unirii Monumentul artistic al Sfintei Treimi, ridicat din piatră de nisip în anul 1740, de Ion Deşan, (Deschian) în amintirea holerei ce a bântuit în anii 1738—39, în formă trilaturală. In soclu sunt lucrate trei

figuri alegorice, în basorelief: a războiului, holerei şi disperării, deasupra lor statuele Sfântului Sebastian, Sft. Rocuş şi al lui Carol Boromacu, la vârf Sfânta Treime şi la o parte Statuia patronului de atunci al Banatului, Sft. Nepomuc.

In piaţa Libertăţii se află un monumentul foarte frumos de 18 m. înalt, din piatră de nisip, în stil baroc, ridicat în anul 1852 de Curtea Imperială, în amintirea luptelor şi apărării dârze din anul 1849 de trupele de apărare, sub comanda Generalului austriac Rukavina contra trupelor de asediu ungureşti, cărora, deşi 107 zile au ţinut sub asediu şi bombardament năprasnic oraşul, nu le-a succes să-l ocupe. Cu ocaziunea bombardamentului toate edificiile au suferit mult, de ghiulele căzute pe oraş şi incendiului în urma lor.

Are patru turle cu patru figuri alegorice: a Cinstei, Supunerii, Vigilenţei şi Abnegaţiei, pe stâlp la 10 metrii se reazimă partea de sus ce se termină într'o cruce, la fel, artistic lucrată, între stâlpi sub partea din sus este figura principală: o femeie tinără, cu cheile cetăţii în mână, alegorizează Credinţa. Pe soclul monumentului erau aşezaţe nişte animale — monstre, ce crâşnind din dinţi şi cu ură se uitau în sus. Aceştia simbolizau pe ungurii neputincioşi dea ocupa cetatea. Figurile monstrilor în anul 1885 s'au indepărtat de pe monument, iar în revoluţia din 1918 a fost decapitată „Credinţa", ceiace e fără rost, credinţa fiind optima firei, oriunde se manifestă, trebue respectată.

In piaţa Libertăţii a fost statuia Sfântului Ioan Nepomuc, nu pe locul actual al monumentului comemorativ din 1849, ci înaintea casinoului militar, ridicată la 1722 de Societatea Sft. Nepomuc, La anul 1756 a fost mutată înaintea bisericii Sft. Caterina, iar biserica trebuind să fie demolată din cauza edificării cetăţei noui, fiind în drumul zidurilor, s'a mutat în aleia ce ducea în cartierul Fabrică, unde a stat până la anul 1908, când din cauza regulării Begheiului a fost mutată din nou pe lotul grădinărei oraşului.

In locul statuei Sft. Nepomuc s'a ridicat de aceeaşi societate transformată în Societatea de confraternitate Maria Virgina Imaculată şi Sft. Ioan Nepomuc: Congregatio, un alt monument, al Fecioarei Maria, având la o parte statuia naturală a Sft. Nepomuc în rugăciune. Monumentul s'a ridicat în stil rococo, mai impozant ca cel dintâi, publicul Timişorean vroind din nou să-şi manifeste gratitudinea, că a scăpat de ciuma ce bântuia a doua oară la anii 1762—3 şi în tot anul la 16 Maiu mergea în procesiune la statuia Fecioarei Maria.

Monumentul este la fel treilateral, având deasupra statuia Sft. Marii la o parte statuia de mărime naturală a Sft. Nepomuc, mai jos deasupra soclului statuele altor trei sfinţi, ca pe monumentul Sfântei Treimi din Piaţa Unirii. Pe soclul în stil rococo se află trei basoreliefuri, unul reprezintă scena, când regina se povedeşte Episcopului Ion Nepomuc, iar curtenii spionează, al doilea când regele cere Sft. Nepomuc, să-i trădeze ce s'a spovedit regina şi al treielea când Sft. Nepomuc este aruncat depe pod în râul Moldova.

Deasupra statuelor sunt modelaţi ingeraşi ce apar în nouri uşori, tot în stil rococo.

Deasupra tuturor este statuia Sft. Fecioare, cu zâmbet al Fericirei pe buze, în jurul capului cu o cunună de stele. Cultul Sftului Nepomuc a fost importat de ofiţerii şi funcţionarii cehi.

După multe pertractări, între militari, oraş şi Episcăpie, s'a convenit ca şi acest monument să fie mutat din piaţa Libertăţii şi aşezat, în locul de azi, inaintea porţii dela răsărit a cazarmei ardelene, la inceputul Bulevardului Regina Maria.

Mai potrivit era să fie aşezat tot la inceputul Bulevardului Regina Maria, însă în piaţa Balaciu, înaintea imobilului Oraşului, unde a fost pe timpuri Banca Timişeana, iar actualmente Casa de Amanet şi Şcoala medie de fete.

Monumentul acesta trebuia mutat, să dea loc, precum am văzut, monumentului Militar, care şi azi stă în

piaţa Libertăţii şi care prin forma, stilul şi dimensiunile lui, e de valoare artistică.

Incă odată repet, e păcat că statuia principală a fost decapitată; s'a putut întâmpla numai în urma unei propagande nechibzuite şi de mâini ce nici odată nu au resfoit să vadă ce reprezintă statuia.

Fidelitatea se respectă ori unde se manifestă: la amic, la inamic, pentrucă-i rară.

Un alt şi ultim monument al Cetăţii, este obeliscul trilateral, din piatră de nisip de 7—8 m. înalt lângă liceul de fete Carmen Sylva, arată locul unde a fost biserica cea mai veche a Timişoarei, numită Sfântă Ecaterina, încă din 'naintea ocupaţiei turceşti din secolul al XIV. Turcii au prefăcut-o în moschee, iar austriaci în sălărie, apoi depozit de praf de puşcă, până la anui 1722, când s'a predat călugărilor franciscani, care pel lângă ea, au ridicat şi o casă al ordului lor.

După ce în anul 1724 s'a început zidirea cetăţei noui şi apropiindu-se cu zidirea tot mai tare de biserică şi fiind în cale, la anul 1757 au derâmat-o şi la anul 1763 în amintirea ei au ridicat monumentul actual cu trei laturi, pe fiecare latură cu o inscripţie latină şi anume: 1. Trophaeum solo aequatae sacrea aedis Chatarinensis, în qua sacrificare Deo florente Eugenio, Carolo sexto dominante signo reformatos fratres coepisse minores. 2. Sed Maria Theresia apostolica regni coronata regina hos în praesidio locat et patrocinio ambit. 3. Defunctis, quorum hic Cineres ac ossa recondo, aeternam requiem ore et corde precare viator.

Ceeace în ramâneşte înseamnă: 1. Monumentul bisericii Sfintei Ecaterina egal făcută cu pământul (dărâmată), în care Dumnezeului s'a sacriiicat, pe timpnl când Eugen era în floarea vieţii din ordin sub domnitorul Carol al VI-lea fraţii (călugării) impuţinaţi au început să-l reconstitue. 2. Iar Maria Terezia regina încoronată pentru a impăraţi i-a luat pe aceştia în scut şi pus la adăpost. 3. Pentru pacea eternă a decedaţilor

ale căror cenuşe şi oseminte le ascund, călătorule, roagă-te cu grai şi inimă.

Inscripţiile le-am redat pentrucă abia se mai pot descifra de pe monument şi tradus, având valoarea istorică, că sub Carol al VI-lea s'a demolat biserica şi casele Călugărilor, iar sub Maria Terezia ridicat monumentul şi aşezat Călugării încă rămaşi.

Din inscripţia a treia vedem că biserica a avut şi o criptă şi rămăşiţele pământeşti şi acuma există sub monument.

De bombardamentul din 1849 şi acest monument a suferit mult, în 1851 s'a restaurat din nou.

Un monument a fost şi în parcul Scudier, ridicat în anul 1888 în onoarea baronului Antoniu Scudier, General de Corp de Armată, care a făcut mult pentru înfrumseţarea oraşului şi a făcut parcul ce-i poartă numele. A avut pe un soclu de granit, statuia de fier, bronzată. Acuma în locul statuii a instalat oraşul un orologiu public, statuia fiind distrusă pe timpul anarchiei din 1918 de inconştienţi, pentrucă statuia reprezintă gratitudinea oraşului faţă de un iniţiator în cele frumoase. Aceeaşi soarta o avuse monumentul generalului de divizie Ioan Coronini, din parcul Regina Maria, care a înfiinţat acest parc.

La marginea raionului cetăţii se ţine şi capela „Rozalia" peste drum, spre sud de Politechnică, edificată în anul 1740, tot în amintirea ciumei din 1738. Locuitorii în tot anul la 15 Maiu, se duc în procesiune la capelă, unde se ţine serviciul divin. De bombardamentul din 1849 a fost aproape distrusă, dar în 1850 s'a reedificat.

In păretele chesturei poliţiei, este o tablă de piatră, luată în 1905 din zidul porţii Petrovaradinului aşezată pentru comemorarea locului unde era omorît de oaşchie de obuz Pavel Simonoviciu, maior şi director alsecţiei technice a armatei.

Tot în raionul cetăţii, unde nu a fost permis de a se edifica, se află monumentul „Maria" în cartierul Eli-

Biblioteca Municipiului Timişoara

sabeta, la începutul străzii Doja, ridicat în anii 1860, afirmativ pe locul, unde a fost executat eroul răscoalei țărănești din anul 1514. Aici incontinu ard lumini, populația vine din toate părțile și se roagă, se consideră ca un loc de pietate, unde oropsiții și suferinzii cu rugăciuni ferbinte so roagă Preacuratei, liniște și alintare să afle.

Cu aceasta am terminat enumerarea monumentelor publice, în cari sărac este orașul Timișoara, și nu e vina lui, statula lui Scudier este dovada, că știe să aprecieze munca estetică, având posibilitatea materială, însă, cred, mulți conducători de ai lui nu aveau simțul artistic, ori nu erau fideli cultului frumos și astfel se esplică, că nici Huniazii, nici Grizelini, nici Mercy ș. a. bărbați cari mult au făcut pentru Timișoara și Banat, nu au monumentul lor.

O cruce cu insripția 1849 din cimitirul militar — Cetate arată groapă apărătorilor căzuți, iar ceea din cimitirului Principele Carol, mormântul asaltatorilor căzuți în 1849. Tot în cimitirul militar Cetate, este monumentul celor căzuți în războiul mondial, cu inscripția „Pax".

Pentru a ajunge la un rezultat bun și dorit, nu e suficient să se hotărească ceva, trebue văzut și urmărit dacă de fapt să și înfăptuește, precum e cazul monumentului „Libertății" ori „Eliberărei", care nici până azi nu s'a ridicat.

Orice măsuri sunt justificate în scopuri frumoase, tăcerea înseamnă a consimte la un rău ce impedecă progresul frumosului.

Observările de față — poate — nu au loc în o lucrare serioasă, dar targiversarea și deviarea dela scopul lucrărilor serioase și frumoase mai puțin au loc și — durere — totuși se întâmplă și dacă nu am vedea tendințe spre bine, disperarea ne-ar cuprinde, care din cazuri izolate repede generalizează . . .

In era noastră s'a ridicat monumentul superb al „Lupoaicei" ridicat în mijlocul Bulevardului Regele Ferdinand, vizavi de Palatul Camerii de Comerț, monumentul

din bronz aşezat pe postament şi coloană înaltă de 5,96 metrii în 1926.

Reprezintă latinitatea ţinuturilor noastre; origine comună după documentele existente istorice I) că noi suntem urmaşii lui Trăian din viţă Daco-Romană, II) după datele preistorice, culese din diferite isvoare scrise şi din numele locurilor, tradiţiilor, limba şi alte semne comune, după N. Densuşeanu ş. a. că noi am fi fost demult pe aici, în Dacia Felix numită în preistorie Arabia-Felix. Ori cum ar fi „Lupoaica" aceeaşi însemnătate are. Ea personifică legenda, după care Romulus şi Remus, fii lui Rhea Silvia şi a lui Marte, Zeul Războinul, părăsit au fost alăptaţi de o lupoaică şi aflaţi, crescuţi de păstorul Faustulus şi soţia lui Acca Laurenţio. Unul dintre ei Romulus devine fondatorul şi primul rege al Romei (753—715 a Cr.) Roma de la el îşi are numele. Mai în toate oraşele mari ale României este câte o „Lupoaică", dăruită de oraşul etern al Romei . . .

In Cetate, îndată după alungarea turcilor şi mai târziu, după demolarea zidurilor cetăţei s'a edificat după un plan de sistematizare bine compus, conform căruia străzile sunt aproape perpendiculare, aliniate şi Bulevardele frumos orânduite, potrivit situaţiei cetăţii.

Cu regularea Timişoarei a început îndată după turci primul ei Comandant Contele Mercy, care vroia Timişoara să o prefacă în cel mai frumos oraş. El a desacat multe bălţi, a început canalizarea Begheiului, a înfiinţat multe sate, construit fabrici, cazărmi, apaduct, biserici, edificii publice. In Cetate a dat voie să se edifice enumai case frumoase din cărămidă arsă şi piatră, pământul necesar pentru construcţii aducându-l pe plute pe râul Begheiului din dealul Chizătăului.

Din timpul lui derivă pieţile Unirii şi Libertăţii, străzile drepte.

Clădirile cele mai frumoase, atât în cetate cât şi în teritoarele celorlalte cartiere, atinse de interdicţie până la anul 1892, după acest an s'au ridicat, şi anume afară de cele amintite în anul: 1886 pe fundamentul unei case

vechi clădirea muzeului actual, care de atunci serveşte scopului de muzeu.

La 1870—79 Spitalul oraşului, 1894 Spitalul Militar, 1874—75 Teatrul oraşului, în stil al Renaşterei, cu hotel, cafenea sală de petreceri. La 1880 şi 1920 a fost distrus de incendiu, în ambele cazuri cu sacrificii mari a fost reconstruit.

E un edificiu impozant cu privelişte rară pe bulevardul Regele Ferdinand.

In 1889—890 Şcoala de Arte şi Meserii, primul edificiu făcut pe teritoriul cetăţii, în stil vienez al Renaşterei.

Tot pe atunci s'au clădit Azilul şi Spitalul de copii, lângă liniile ferate Timişoara-Baziaş şi Timişoara-Bucureşti. La edificare a contribuit mult filantropul Antoniu Sailer, al cărui bust de bronz pentru fapta sa s'a pus înaintea Azilului şi Spitalului de Copii, pe un soclu frumos lucrat, având figura unei Mame, care în braţe cu copilul ei, recunoscătoare priveşte în sus la el.

Şi acest bust a fost delaturat în mişcarea revoluţionară din 1918, aci binefacerea a fost lovită brutal, precum a fost decapitată fidelitatea şi distrusă Gratitudinea. Deci este locul a face încă odată scurtă reflexie: publicul din Timişoara nu a avut *conducători superiori*, precum nici corpul didactic, nici cel aclesiastic nu şi-a făcut pe deplin datoria.

In public, în biserică şi şcoală trebue mereu cultivat sufletul elevului, credinciosului, aderentului, să vadă şi venereze ce are frumos în oraşul său. Agitaţiilor au căzut pradă cele mai sacre aşezeminte, o licărire de scuză poate avea, dacă oastea inamică străină din neştiinţă, nu le respectă, dar ca concetăţenii ai unei comune să se atingă în mod barbar de propriile sale creaţiuni, denotă lipsă de clarificare şi educaţie a publicului din partea celor chemaţi.

In 1904 s'a ridicat palatul mândru cu etaj al Băncii Naţionale, lângă cazarma Ardeleană, având jur împrejur grădină, împrejmuită cu un gard înalt de fier.

Lângă Banca Naţională este palatul impozant cu 2 etaje al poştei, cu 4 fronturi, în anul 1910 s'a terminat, până atunci serviciul poştei a fost în palatul dicasterial.

După edificiul poştei stă liceul frumos de fete „Carmen Sylva“ din anii 1903 – 1904, are internat pentru 60 eleve.

Lângă liceul de fete este liceul de băeţi Diaconovici-Loga, tot din anul 1903.

In 1855 s'a clădit edificiul băncii „Prima Casă de Păstrare“ cu 4 fronturi pe locul societăţii de casinou. S'a proiectat pentru hotel, însă în decursul zidirei dărâmându-i-se un zid, s'au abătut dela planul original şi l'au făcut pentru bancă „Prima casă de păstrare, infiinţată în anul 1845.

Impozant este palatul băncii „Banca Timişoarei“ şi societate comercială p. a. infiinţată în anul 1906, apoi al băncii „Timişiana“ infinţată la 1885.

Palaturile noi din Bulevardul Regele Ferdinand şi Regina Maria ridicate în ultimile 3 decenii, apoi din cartierele Fabrică, Domniţa Elena şi Elisabeta, din teritoriul prohibit pot face falâ oricărei capitale din ţară. Cea mai mare cinste face Timişoarei palatul Şcoalei Politechnice.

Timişoara prin avântul ei de edificare şi desvoltare a fost renumită încă pe timpul lui Mercy, „Viena mică“ o numiau şi acuma se mai ţine, ba chiar şi-a întrecut renumele din trecut, pe lângă toate că terenul era plin cu bălţi şi apă stătătoare.

Din cauza climei lui nehigienice, după eliberare a fost mult timp un fel de loc de pedeapsă peutru toţi răufăcătorii şi Vagabonzii Vienei, care noaptea erau adunaţi şi deportaţi la . . . Timişoara.

Din această cauză Mercy imediat a început cu regularea Begheiului, desăcarea bălţilor nu numai în Timişoara ci în întreg Banatul. Astfel Begheiul a fost canalizat în linie directă dela Făget până la Becicherecul mare, râul Bârzava între Denta şi Botoş, unde se varsă

în Timiş, dela Vârşăţ până la Mărghita s'a săpat canalul Terezia, unde se varsă în canalul Bârzava.

Până atunci Begheiul şi râul Timiş avea multe braţe ce încunjurau cetatea şi o despărţeau în mai multe părţi şi alimentau cu apă bălţile şi locurile joase. De aci derivă menţionarea depe schiţă „Situations-Plan" şi părerea greşită, că Timişoara este situată lângă râul Timiş. Poate pe timpurile acelea nu au fost indestul orientaţi, când au susţinut de braţele pribege ale râului Timiş, că ar fi chiar râul Timiş, ori au confundat Begheiul cu Timişul.

Pentru clariticare apele trebuesc puse în două perioade: turcească şi post turcească.

Inaintea turcilor prea puţin, ori chiar nimic nu s'a făcut pentru desacare, turcii, par'că au simţit că nu-s stăpâni ci exploatatori ai regiunei, nu au incercat nici o regulare, ba chiar le-a convenit, ca mocirlele şi apele cât de biue să-i apere.

După alungarea lor contele Mercy de tot din alt punct de vedere a privit chestia, să facă din Bănat provincie populată şi fecundă.

Apele nu i-au dat voie nici la una nici la alta: acoperiau terenurile fructifere, iar frigurile şi malaria cu toate bolile lor făceau ravagii în populaţie.

Cum populaţia băştinaşă a românilor a fost foarte scăzută, din cauza urgiei turcească şi a morburilor şi cum alt scop avea, decât să populeze Banatul şi Timişoara cu români, a colonizat atât el cât şi urmaşii lui nu numai nemţi ci şi alte naţii, deposedând şi alungând pe românii de pe şes între dealuri, ca să dea loc coloniştilor străini.

A adus mulţi colonişti, mulţi au murit dintre ei, însă în fine i-a reuşit, după desecarea bălţilor şi regularea alviilor râurilor să facă pământul propriu pentru agricultură şi sănătos pentru colonişti.

Prin desecarea şi regularea apelor a dispărut întăritura naturală a cetăţei, deci s'a gândit şi a început în anul 1724 edificarea unei cetăţi moderne, în locul celei

vechi şi la 23 Aprilie a acelui an a pus piatra fundamentală a cetăţei noui.

Cetatea nouă s'a edificat după metoda lui Vaubau, în cerc cu bastioane ieşite, cu ziduri de cărămidă 4—5 m. groase ce formau tuneluri boltite şi prin cari se putea comunica şi avea legătură neintreruptă. Cetatea nouă cuprindea în sine cele 2 cetăţi vechi şi avea un teritorii mai mare decât cele două vechi laolaltă. Intreaga cetate nouă, precum am arătat, era cuprinsă de un şanţ afund, prin care se putea circula în jurul întregei cetăţi. După şanţul acesta urmau alte 2 ziduri şi întăritura „Glacisului" de pământ, toate cu şanţuri afunde despărţite.

Cetatea nouă se baza pe întăriturile ei proprii artificiale, mlaştinile au dispărut, Begheiul s'a contopit pe lângă cetate într'o alvie şi numai pentru nevoie adaptat, ca să alimenteze şanţurile cu apă. In schim îndată după terminarea zidirei cetăţii la anul 1865 zidi din cărămidă arsă canaluri închise, cu o pantă de scurgere naturală pentru curăţirea şanţurilor cetăţei şi pentru scurgerea tuturor apelor murdare din cazarme şi case particulare. Din Begheiu au ieşit şi primit apa de curăţire şi în Begheiu s'au vărsat aceste canaluri, existente şi azi în subsol şi se descoperă la edificările pe terenul şanţurilor vechi, precum am văzut şi eu în anul 1929, la săparea fundamentului casei maghiare din Bulevardul Regina Maria.

Aceasta a fost prima canalizare a oraşului, canalurile având reţea desvoltată în cetate.

Mai târziu în anul 1827 din cauza că canalurile existente nu mai corespundeau fiindu-le înclinaţia de scurgere foarte mică, s'a săpat începând dela locul unde azi se află gara Domniţa Elena, aşa numitele „Gesundheitsgraben", şanţuri igienice deschise lungi de 4 000 metri, cu apă curgătoare ce lua su sine toate murdăriile oraşului, deci treceau prin întreg teritoriul cetăţii şi se scurgeau în braţul mort al Begheului. Existaseră până la canalizarea generală a oraşului.

Mai târziu când s'a ridicat gara Domniţa Elena, acolo şi pe alocuri s'au închis aceste şanţuri, totuşi în mare parte au rămas deschise şi din timp în timp s'au curăţit de oraş şi miliţie. Din cauza lor oraşul Timişoara în cele higienice avea nume rău şi era mult criticat şi se considera în secolul XVIII şi XIX ca loc nehigienic, de aici propriu — pentru Viena — pentru deportare.

Astfel Iosif al II lea care de vre'o trei ori a cercetat Timişoara, în anul 1770 s'a pronunţat „până când din Timişoara oraş higienic nu va deveni, păcat să se trimită acolo om de treabă; nimeni nu se poate mândri cu aceia că în Timişoara în decurs de 2 ani nu ar fi căpătat vre'un morb de friguri. Nu este în oraş om, care acolo sa născut şi murit".

Cu totul s'a schimbat spre bine, starea higienică a oraşului la începutul secolului XX, când s'a făcut, între anii 1904—1914, canalizarea actuală modernă.

Experimentările s'au început în anul 1894 şi canalizarea fiind strict legată de apaduct, lucrările pentru ambele într'o dată au decurs. S'au sfredelit straturile pământului la Sânandrei, Cernăteaz, Covaci, Moşniţa, Urseni şi Giroc. In Moşniţa, Giroc şi Urseni s'au aflat cele mai bune straturi de petriş şi fiind aproape de oraş cele mai avantajoase.

După experimentările şi studierea apaductelor din Dresda, Berlin şi Londra şi alte, s'au început lucrările de canalizare şi apaduct şi regularea definitivă a canalului Begheiului. In suburbiul Fabrica s'au sistat canalurile multe de mori şi cele pentru transportat lemnele de foc, ulucurile şi s'a pus baza reţelei actuale. Două canale principale (de concentrare) avem: in dreapta Begheiului apa de curăţit canalurile se strecoară prin canalul principal (de concentrare) ce vine din strada Simeon Bărnuţiu peste câmpul mic de exerciţiu str Oituz şi se impreună cu canalul de concentrare (principal) de către gara Domniţa Elena şi duce direct la staţia pompelor. In al 2-lea sistem de canal apa curăţitoare trece

in canalul de concentrare in stânga Begheiului din str. Ştefan cei Mare pe după abatorul şi cărămidăria oraşului la podul de cale ferată Modoş, unde se presionează pe sub alvia Begheiului in canalul dintâi şi de acolo la staţia de pompe.

Reţeaua canalizării are 89 Km. lungime, canalul principal fiind de 240 cm. larg şi 230 cm. inalt, iar cel mic de 45 cm. inalt 30 cm. lat.

Murdăriile canalurilor din punct de vedere sanitar nu se scurg direct in Begheiu, ce nici nu s'ar putea, fiind canalurile mai joase decât Begheiul ci mai întâi se scapă prin grăatare de corpurile mai mari solide, iar nisipul şi alte corpuri mai mici, se aşează pe fundul bazinelor, după aceea prin pompe cu forţă motorică se aruncă apa curăţită in Begheiu.

Apaductul prevede oraşul cu apă de beut pompată din trei fântâni, din comuna Urseni, Giroc şi Moşniţa cu câte 12-12 puţuri de 58-60 m. adânci, dintre cari 9-9 lucrează in permaneţă, 3-3 sunt rezerve. Motoarele ce pompează apă din fântâni se alimentează cu curent dela centrală electrică din Timişoara, apa pompată se varsă prin canaluri de centrala din calea Buziaşului. La Centrală sunt fântânile Nr. 1 şi 2. Nr. 2 nu e încă instalată, la Giroc Nr. 3 şi la Urseni Nr. 4. Centrala curăţă apa de mangan şi fier prin filtrare şi in stare clară cristalină o trimite mai departe in oraş prin canaluri subterane şi cu forţă mecanică (presiune) o suie până iu cel mai inalt etaj. Filtrarea se întâmplă in modul următor :

Apa estrasă din puţuri se conduce la stabilimentul apei de subsol al Centralei, unde cade prin un curent de aer pentru a se oxida ferul ce se află in apă, pe un strat de cocs, ca să se degajeze de mangan şi fier. Din bazinul ce se află sub stratul de cocs se lasă apa prin conducte pe stratul de nisip, ce curăţă apa de praful de cocs şi de ferul ce eventual ar mai fi rămas.

De aci se scurge intr'un bazin de apă potabilă; din bazin se trimite prin presiune in conductele de apă,

iar supraproducţia in rezervoarele amintite din Str. Telegrafului (Fabric) şi in Str. Pop de Băseşti (Principele Carol.

Centrala şi fântâna 1-a de oraş este la 2.900 m., iar de Centrală fântână din comuna Giroc la 2.800 m. şi cea din Urseni la 5000 m.

In suburbiul Fabrică şi Principele Carol este câte un rezervor de 49 m. înălţime şi 5000 m. capacitate, pentru menţinerea aceleiaşi presiuni şi in timp de nevoie, dacă fântinile nu ar funcţiona, 3-4 ore să servească apa oraşului.

Pentru trebuinţele casnice numai această apă se foloseşte, pentru stropitul grădinilor publice, străzilor se intrebuinţează apă de Begheiu.

Pentru acest scop în dosul turbinelor, unde apa este ridicată, prin o conductă specială se duce apă din Begheiu în Strada Mătăsarilor, unde se află basinurile de curăţire a apei şi de acolo după curăţire se distribuie prin presiune mecanică locurilor destinate. Apa din Begheiu devine la fel foarte clară. Conductele de apă potabilă au o lungime de 110 Km., cele pt. apa de Begheiu 19 Km.

Atât apa de beut cât şi cea din Begheiu de udat se adună după întrebuinţare în acelaş canal principal şi are soartă descrisă, adecă ajunge la staţia pumpelor. In cart. Principele Carol se află rezervorul pt. apa de stropit, de 250 m³.

Grija de a servi apă curată fără bacili nu i-a dat pace nici lui Mercy, care a depus toate sforţările în această direcţie. In fine i-a reuşit în cartierul Fabrică să capteze din straturi afunde apă abundentă şi prin ţevi a condus-o în cetate, unde în mai multe locuri în grosimea unui braţ curgea.

Aceasta nu a putut indestuli pretenţiile higienice, mai puţin pe cele pentru apă potabilă; reclamaţiuni, memorii s'au înaintat şi numai în anul 1835 s'a schimbat situaţia, când s'au început săparea fântânilor artezice. In piaţa Unirii s'a sfredelit (sondat) şi întrodus ţevi până

la 550 m. şi pe lângă toate nu s'a ajuns la apă bună, din cauza că ţevile nu perpendicular ci pieziş au fost întrodu-se în pământ. In anul 1880 s'a descoperit capătul ţevii, când într'o curte din apropiere au sfredelit o altă fântână.

In anul 1800 s'a făcut proba 2-a, tot în piaţa Unirii înaintea palatului Directoratului Ministerial (fost al Prefecturei) s'a sfredelit până la anul 1894 la 406 m adâncime, când a erupt apa la 1 m. înălţime, însă fiind caldă nu a fost potabilă. Fântâna totuşi nu s'a astupat şi azi există, populaţiunea atribuindu-i putere vindecătoare.

In anul 1888 a descoperit preotul Iosif Brandt, care ani dearândul era profesor de fizică, că la o afunzime de 30—60 m. ar fi un strat de nisip de unde s'ar putea scoate apă bună de beut, însă numai până la 1—2 m subsol vine, mai departe trebuie pumpată. A şi făcut o fântână cu pumpa în curtea parochiei rom. cat. Acesta era principiul canalizării de mai târziu şi de atunci în 10 ani cca. 300 fântâni publice şi particulare s'au făcut.

In apa pumpată s'a simţit mult conţinutul ei de fier, defect ce cu ocaziunea introducerii apaductului s'a eliminat.

In curtea palatului dicasterial, ş. a. şi acuma se află fântâni cu pumpe, că la nevoie să se folosească.

La ridicarea stărei higienice şi in general a bunei stări a oraşului a contribuit mult regularea Begheiului.

Contele Mercy a regulat numai partea dreaptă a Begheiului, cele multe braţe ale lui ce alimentau şanţurile şi bălţile din dreapta, le-a contopit, însă a menţinut in partea stângă in susurbiul Fabrică situaţia veche, transformând-o numai după nevoie. In cartierul Fabrică avea la inceput până la 1872 erarul şi după această dată oraşul 4 mori şi „Holzstatdl" orăşelul de lemne, pentru cari se menţineau canaluri şi ulucuri multe anume, cu apă urcată peste nivelul normal al apei, ceeace locuinţele pline de igrasie şi nehigienice a făcut.

Orăşelul de lemne era unde azi este Baia Centrală, Str. Trei August, partea vilelor noui (Vila Constanţa,

Biblioteca Muzicipiului Timişoara

Vila Areti, Vila Neli s. a.) şi primea pe patru canaluri anume făcute, lemnele transportate (plutite) din păduri, până din judeţul Severin. Mulţi piloţi vechi bătuţi in pământ s'au aflat când s'a săpat pentru canalizare în Str. nouă Marghiloman.

Până la regulare, alvia principală a Begheiului curgea deasupra Turbinei de azi cu o cotitură mare spre stângă in piaţa Sarmiseghetuzei, Str. Ion Maiorescu, Piatra Mitropolitului Şuluţu şi in Begheiul de azi mort, la capătul căruia s'a impreunat cu alvia actuală.

In piaţa Sarmiseghetuza primea apă din Begheiu două canaluri paralele, unul canalul morii curgea din cotitura mare despărţindu-se in locul alviei actuale până după podul Dacilor apoi la Nore-vest peste Str. Abrud pe lângă oreşelul de lemne de unde la sud vest de Str. Trei August in lungul Str. Iosif Kunz, după care s'a vărsat in alvia veche a Begheiului, acuma Begheiul mort. Al 2-lea canal servea pentru plutirea lemnelor şi curgea paralel cu cel dintâiu o bucată îngustă de pământ îi despărţea numai, in oraşul lemnelor (scurt Lemnărie) unde se despărţea incă in patru canaluri inguste, ca iar să se impreune intr'un singur canal, al cărui loc adânc se vede şi azi intre vilele Dr. Rădulescu şi Seminarul Rom. cat. şi s'a impreunat cu alvia principală la podul ce duce la Şcoala normală.

Până la regulare şi canalul Bohala a traversat intreg cartierul Fabrică venind dinspre „Casa Verde". Str. Mătăsarilor peste calea Dorobanţilor, Str. Pavel Rotariu, Renaşterii in drum alimentând o moară, apucând apoi în canalul „Lemnăriei".

La fel apa Suboleasa curgea printre case, alimenta mori traversând cimitirul rom. cat. din Fabrică, trecea pe lângă fabrica „Turul" peste Strada Eroilor dela Tisa, Gloriel etc. şi grădinile oraşului în alvia principală a Begheiului.

Era o pacoste pentru cartierul fabrică reţeaua aceasta a canalurilor, cărora capăt s'a pus în decursul timpului, sistându-se lemnăria cu toate canalurile ei şi ale

morilor, apoi dându-se apelor Suboleasa şi Bohala direcţiile de azi.

Mult a trebuit până s'a ajuns la situaţia de azi, interese deosobite erau; alimentarea cu apă, toate trebuiau împăcate; pentru lemne s'au făcut alte depozite, afară de oraş deasupra Turbinei, iar morile s'au electrificat. De atunci cartierui Fabrică este sănătos, nu are apă în pivniţe şi igrasie în ziduri, apa în sol cu 3—4 metri scăzând. In schimb are lemne bune, uscate, făină bună, pâine însă . . . rea. (Clujul între m nţi cu grâu puţin are pâine excelentă, iar Bucureşti mai bună decât franzelele Timişoarei).

Regularea s'a început în anul 1907 şi terminat în 1913.

La întrarea în oraş a fluviului s'au clădit turbinele moderne ce dau oraşului curent electric, de acolo, până la moara Ferdinand s'a afunzit alvia Begheiului, mai departe s'a depărtat limba de pământ ce era între canalul morii şi al lemnăriei până la Strada Ispirescu, de aici începând şi între cele două parcuri s'a săpat o alvie nouă până la alvia veche. Dela turbine până la alvia veche întreaga porţiune a alviei s'a zidit în piatră iar peste ia în trei locuri sau făcut podurile Mihai Viteazul, Dacilor şi Decebal în beton armat.

Turbinele, apaductul şi canalizarea sunt fala Timişoarei, multă pricepere atragere de inimă şi bani au trebuit până s'au realizat şi indeosebi — obţinerea dela politică militantă. „A murit Regele, Trăiască Regele“ a fost deviza oraşului, şi în folosul lui a fost.

Fiind vorba de turbine, care dau oraşului curentul electric produs prin forţe hidraulice, atât pentru luminat cât şi pentru instalaţiunile industriale ale ei, trebue să amintesc, că oraşul are pe lângă uzina aceasta hidroelectrică şi una termoelectrică şi alta de gaz. de care se spune, că ar fi prima pe tot contigentul, în felul ei Din producţia totală cade pe uzina hidroelectrică $^1/_3$ şi pe termoelectrică $^2/_3$.

Luminatul încă în anul 1760 a fost întrodus, 100 lămpi erau instalate pentru luminatul cu său. Săpunării adunau înainte de masă de pe străzi lămpile, le umpleau cu său şi locatarii trebuiau in toată amiaza să le aducă şi aşeze in pâlnia de fier, intărită anume pentru acest scop la casele lor.

In anul 1772 oraşul a preluat intreprinderea luminatului cu său şi atunci proprietarii de case trebuiau să-şi aducă lămpile umplute cu său dela casa oraşului.

In anul 1857 Timişoara prima a fost, care a introdus luminatul cu gaz şi in 1884 cu curent electric prin o societate particulară.

In anul 1893 a preluat oraşului uzinele electrice şi 1903 cele de gaz, decând singur administrează ambele cu multă destoinicie. Opera de luminat a incoronat-o edificarea turbinelor in 1910, forţa hidraulică a scos oraşul dela multe perplezităţi in timpurile grele, când livrarea cărbunelui constituia o problemă grea.

Din datele statistice asupra luminatului cu gaz şi electrică din anii din urmă se văd cererile crescânde ale populaţiei: in paş normal merg cu timpul intre imprejurări normale pentru progres pozitive, precum alte intervenţii aberaţii şi stagnare produc.

Uzinele electrice (pe scurt U. Z E. T.), au produs în anul 1893 — 405.000 ore Kw. (Kwh) cu 326 forţă Kw.
1904 — 1.404.436 „ 1888 „
1914 — 6.486.085 „ 8167 „
1930 —16.800.000 „ 18.507 „
alimentând în ultimul an 179 000 lămpi publice (1 lampă consumă curent electric pt 16 lumini timp de 2 ore), 151.360 lămpi particulare, 4103 buc. aparate (radio, de călcat etc.) şi 2795 buc. motoare.

Uzina de gaz produce cca 1000 000m³ gaz şi-l întrebuinţează pentru iluminat, incălzit, fiert, pentru sobe de baie, pentru industrie la fabrica de ghete „Dermata“ „Dura“ şi „Galvani“. pentru baterii electrice. Industria Lânei, şi spălătorii, pentru călcat stofele, hainele Fabrica

de parglici („Cadepa"); la toate tipografiile plumbul se toarnă cu gaz direct în litere.

Căldura concentrată a gazului din uzinele Timişoarei e foarte eficace, are 3300 calorii la m^3 şi se va urca anul curent la 3600 calorii.

Uzina este de gaz dublu după sistemul Strache cu o capacitate de 400 000m^3, are două generatoare pentru fabricaţie si cuptoare sistem vechi, cu retoarte de destilare. Uzina foloseşte pentru producerea gazului cărbune de Anina de 6 500 calorii pro kg.

In rezervoare are o rezervă de 4.500m^3, fabricaţia zilnică este de 2500-3000m^3, presiunea generală variaza între 60 şi 30mm după necesitatea consumului.

Producţie laterală este gudronul de 4% din cărbunele folosit, o parte din el se foloseşte pentru carbonizarea gazului şi restul se vinde în comerţ.

Uzina de gaz are 1700 de consomenţi cu tendinţe de urcare.

Pânăcând iluminatul s'a făcut şi cu gaz (s'a sistat in timpul răsboiului) producţia a fost mai mare E vorba din nou să se introducă luminatul combinat.

Uzinele electrice servesc curentul şi pentru tranvaiele oraşului comunicaţia cât de repede să fie, având in vedere izolarea cartierelor de către centrul —Cetatea— oraşului.

Remiza T. C. T. (Tranvaiele Comunale Timişoara) sunt in cartierul Fabrică, piaţa Badea Cârţan, de unde plec vagoanele de tranvai dimineaţa la ora 5 1/4, Duminecă şi la sărbători la 6 1/4 si circulă până la noaptea la ora 24 in 7 diferite direcţii: Tranvaiul Nr. 1 circulă: Gara Domniţa Elena — Biserica Ort. română — Turbinele in dosul cărora se află plaja — (Strandul) No. 2: Fabrica Turul din cartierul Fabrică şi Str. Preyer (Principele Carol) Nr. 3: Spitalul nou Gara Fbrică şi piaţa A. Lahovary — Str. Coroana de Oţel din Cartierul Elisabeta, Nr. 4: Piaţa Unirii din Cetate — Cartierul Principele Mihai (Mehala) Nr. 5: Piaţa Asaneşti din Cartierul principele Carol şi Fratelia un suburbiu

nou către comuna Şag, Nr. 6: Piaţa St. Lahovary şi Fabrica Turul. Nr. 7 Piaţa Sarmisegheţuza — Spitalul nou, în Cart. Fabrică.

Linia 1-3 este dublă de 18 Km. şi 70m. lungime Linia 4-7 simplă.

Vagoanole şi linia electrică este bine intreţinută, şinele sudate (lipite) laolaltă după inovaţia mai nouă technică. Linia 7 in cartierul Fabrică dela Piaţa Sarmisegheţuza în calea Dorobanţilor, deocamdată până la Spitalul contagios la 20 Faur 1931 s'a inaugurat are legătură cu linia 1-a şi este proiectată să aibe legătură şi cu linia 3 a:

Reţeau incontinuu se desvoltă conform proectului de întreţinere, ca cele mai depărtatate colţuri ale cartierelor să aibă legătură uşoară şi ieftină cu pieţele şi centrele lor şi cu Cetatea, unde sunt concentrate oficiile de stat.

Deservesc comunicaţia mai departe automobilele şi puţinele birje ce au mai rămas, în urma invaziei automobilelor, tot mai luxoase,

Pavajul străzilor e o specialitate a Timişoarei, că având cariera sa de piatră bazalt în comuna Şuşanovăţ, pentru pavaj aceasta o foloseşte şi anume unde e comunicaţia mare, piatra în cub de toate părţile lucrată fiind mai durabilă şi practică.

In străzile laterale cu circulaţie redusă se pavează cu pietrii jumătate cub, adecă numai în parte lucrate. La început sa pavat cu pietrii nelucrate. Incepe mai nou asfaltul să ocupe teren mai vârtos la trotuare.

Pavajul cu pietrii necioplite, cioplite, cubice asfalt macadam arată progres faţă de starea veche, când străzile, şoselele erau „lut peste lut" precum se exprima călătorul cu 50 de ani înainte: „lutum ponent supra lutum et hoc nominant-drumum.

Până la întroducerea căilor ferate, anevoios se călătorea cu postilioane, trăsuri susţinute de administraţia poştelor, şi trăsuri iute (accelerate) ale societăţilor, ambele având staţiuni, unde se schimbau caii, ca fără intrerupere să călătorească. Aceste erau mai scumpe decât

cele pentru călătorii în societate „omnibuse" cum le-am numii noi şi aşa numitele „cambiatoarele", trăsuri oficiale puse la dispoziţie. Cele dintâi aveau cai buni, vizitii permanenţi cunoscuţi, la signalul lor toţi trebuiau să facă loc, pe când cambiatoarele ieftine aveau cai răi şi tăceau loc la toată lumea.

Rar se călătorea cu ele şi numai la distanţe mai mici.

In timp de vară praful, în timp ploios tina erau duşmanii călătorului.

De praf mai mergea, tina însă nu-l lăsa înainte des în băltoace înpotmolindu se călătorii trebuiau să împingă trăsura şi unde erau mulţi mai mergea, călătorul singur ajutor cerea, şi se întâmpla că noaptea întreagă trebuia afară să-o petreacă, până ajutor venea, satele fiind rare. Chiar în mijlocul cetăţii călătorul era expus la astfel de neplăceri şi foarte natural pânăcând balta era considerată drept mijloc de apărare. Cu puţină maliţie s'ar putea spune: „mocirla li era tăria".

Mai târziu s'au făcut trotoare de scânduri, apoi unele străzi pavate cu scânduri din lemn tare.

Introducerea tramvaielor cu cai în anul 1869, şi mai târziu în 1899 a celor electrice, era pentru comunicaţia oraşului scăpare din „tăria tinei" şi începutul erei noui moderne. De mare importanţă pentru Timişoara a fost deschiderea liniei ferate în 1856 când s'a făcut în gara Domniţa Elena o gară mică, staţie pentru linia ferată Viena-Timişoara. In 1858 s'a făcut linia ferată Timişoara-Baziaş, în 1866 Timişoara-Orşova, în 1871 Timişoara-Arad, în 1895 Timişoara-Cenad, 1896 Timişoara-Buziaş, 1897 Timişoara-Radna şi Timişoara-Modoş. Timişoara este azi legată cu întreg Banatul pe căi farate şi apă. Pe canalul Begheiu comunică vaporaşe ce transpoartă persoane, alimente, lemne, produse de cherestea, făina renumită a Banatului; în trecut avea debuşeu până în America, normalizarea relaţiilor cu Jugoslavia din nou ne ar deschide vapoarelor noastre drumul la Tisa şi Dunăre.

Gara Domniţa Elena din 1857 s'a transformat în depozit şi alta clădit, cu timpul nici aceasta nu corespundea şi în 1897 s'a dărâmat şi ridicat cea actuală, iar în anul 1876 cea din fabrică.

Pentru ca canalul Begheiu să corăspundă comunicaţiei şi pentru întreţinerea lui şi regiunilor mărginaşe s'a infiinţat Serviciul hidraulic de Stat şi „Societatea pentru reguiarea apelor din lunca Timiş Begheiu". Pentru ca vaporaşe mai mari să poată circula, apa trebuia din sectoare în sectoare ridicată, de aceia s'au făcut mai multe baraje puternice regulatoare: baraj de ramificare la comuna Coşteiu, regulator la Topolovăţ, barajul turbinelor din Timişoara şi 5 stavilare cu ecluse, două la noi în Sânmihaiul şi Sânmartinul-Român şi 3 în Jugoslavia rămase. Stavilarul din Coşteiu ramifică şi cu cel din Topolovăţ regulează apa din Timiş, ca numai atâta apă să între în canalul Begheiu, din râul Timiş la comuna Coşteiu, unde sunt legate la olaltă, de câtă apă canalul Begheiu are nevoie.

Dacă d. e. la turbine se cere apă mai multă, să dă întrare apei Timişului prin barajele dela Coşteiu şi Topolovăţ în canalul Begheiu, iar dacă este timpul ploios ori inundaţii, în canalul Begheiu se lasă numai cantitatea necesare de apă pentru alimentarea turbinelor.

Barajele după Timişoara, de unde se începe a fi canalul navigabil, sunt cu ecluse şi servesc pentru navigaţie, au porţi duble pentru întrarea şi eşirea vapoarelor. Când ajunge vaporaşul în faţa porţii, cu mecanism se deschid porţile şi după ce apa s'a nivelat şi întrat vapoarele în excluse, se închid porţile de întrare şi deschid cele dela eşire.

Apa primeşte acelaş nivel, mai urcat ori mai scăzut, dupăcum vaporul întră cu mersul contra fluviului ori în direcţia lui.

Acestea sunt instalaţiuni mari şi importante pentru comunicaţie pt regularea cantităţii apei iar pentru asigurarea regiunei contra inundaţiilor, canalul este cuprins între diguri corăspunzătoare.

Barajele sunt din beton armat, alimentează eclusele şi alcătuesc rezervorul permanent de apă, fără de care circulaţia ar fi imposibilă.

Oricum erau timpurile, Timişoara era prima in introducerea inovaţiilor moderne, ceiace a atras mult publicul doritor de a avea legături cu imprejurări normale. Legăturile comerciale ale Timişoarei s'au desvoltat la fel şi le avea în mari depărtări — apus şi răsărit. Munca, seriositatea şi încrederea au fost baza legăturilor.

In Timişoara la târgurile mari s'au intâlnit români, sârbi, greci, bulgari macedo-români, turci, francezi, spanioli, nemţi diferite naţii, cari vindeau şi cumpărau.

Până in anii 1770 şi oameni se puteau cumpăra; toţi delicvenţii şi vagabonzii, puşcăriaşii şi oricare certat cu paragraful legii in Viena erau „şubuiţi" deportaţi la Timişoara: pedepsiţii cu inchisoare se inchideau, ceialalţi se punea în târguri şi se predau orişicare ar fi voit să-i ia.

Dacă nu li s'au aflat gazdă, cei rămaşi se transportau la o depărtare de 1-2 zile de oraş şi acolo li se dedea drumul.

La târgurile mari se vândeau vite, produse industriale şi diferite alte articole, târgueli strigate in diferite limbi aduceau aminte povestea Babilonului. Grecii; macedo-românii erau in număr mare, permament in oraş, aveau chiar şcoala lor. Desvoltarea liberă a meseriilor după turci nu se făcea, erau preferiţi in toate romano-catolicii, astfel multe ramuri de indeletniciri au pierdut mult, unele chiar au decăzut. Actualminte a fără de cele mari se ţin de două ori târguri săptămânale, pâna la 1903 in piaţa Libertăţi, după 1903 in piaţa Unirii.

Tot atunci se ţin şi in cartierele Fabrică şi Principele Carol.

Toate meseriile au fost cunoscute şi cultivate in oraşul nostru, fabrici încă, un cartier după ele a primit numele de „Fabrică".

Aveam fabrica de Tutun, bere, spirt, oţet, cărămidă, chibrituri, asfalt şi ciment, pălării, ghete,

săpun, piane, textile, tricotaje, pentru reparat vagoanele alice şi lanţuri, clopote, ingrăşăminte artificiale, mozaic, cuptoare, curăţit, unt ş. a.
Meseriile aveau societăţile lor, interesantă este aceia a calfelor, care avea casa lor de adăpost (Herberg) pentru calfele din alte oraşe, in colţ cu Str. Eminescu şi Griselini unde şi acum se vede la colţul acestei casei un trunchi de lemn (Eisenstock) bătut cu cuie şi fixat de părete cu o polugă de fier incuiată cu un lacăt respectabil. Se spune că calfele străine, cari au cercetat oraşul Timişoara, aicea au primit adăpost şi fiecare spre suvenire a bătut câte un cui in trunchiu, de aici numele lui de Eisenstock, adecă trunchi de fer. Pentru conservare este impregnat şi uns cu păcură.

Cartierele sunt legate de Cetate, afară de drumurile (bulevardele) bine pavate şi tranvaiele electrice cu alee plăcute, pietonii bucuroşi fac plimbare pe jos dintr'un cartier intraltul, că trec, dacă inima le cere prin parcuri frumoase cu arbori tufoşi şi diferite flori impodobite.

Domnul Demetrovici, supranumit: „Gül Baba" al Timişoarei merită toată lauda, nu numai parcurile, dar toate bulevardele şi străzile mari şi largi din oraş le-a imbrăcat in flori.

Intre Cetate şi cartierul Fabrică este parcul Eminescu şi peste Begheiu in continuare cu acesta este parcul Regina Maria, iar intre Cetate şi cartierul Principele Carol, parcul Scudier, in cartierul Elisabeta şi in toate părţile ale oraşului, locurile goale sunt umplute cu arbori şi flori. Parcurile au o suprafaţă mai mult de 60 Jug. Parcul Regina Maria a fost creiat de Generalul de Divizie Ioan Coronini şi pentru cinstea memoriei sale şi pentru faptele lui, i s'a aşezat pe un postament de piatră bustul, care aceiaşi soartea avuse in 1918 ca şi monumentul Scudier. Aici, aproape de cinema „Apollo" spre str. 3 August este ridicată o cruce frumoasă de granit negru, loc de pietate din 1916. Lângă oraş este „Casa Verde" a Şcoalei silvice cu pădurile ei, loc de escursii în Duminici şi sărbători al populaţiei.

Cota pu

nişoara are instituţii igienice şi unitare: Spitaluri militare, sanatorii de Stat, şi particulare chirur-, antirabic, obstretic, ambulanţe, societatea „Sal-," Azilul bătrânilor, Institutul orbilor, surdo-muţilor

Populaţia este contopită in diferite societăţi culturale de interes public şi social: Amicii rozelor, Artelor frumoase, muzicei (Filharmonice) istorică şi arheologică, monumentelor istorice, a femeilor diferitelor naţionalităţi Ligei culturale, Sportive, Atletice, Gimnastice, Vânătoreşti, automobilism, turizm, cercetăşie ş. a.

In sport se cultivă cu precădere tenisul şi footbalul: cel din urmă având amatori şi profesionişti.

Timişoara are prima formaţie profesionistă, formând echipa de fotbal „Ripensia". Atletica şi sporturile pe apă sunt incă destul de cultivate. In sport având mare se va lua, dacă se va scăpa de aceia cari din sport trăesc şi se va ridica „Arena sportivă" în cadrele proectate ce va atrage pe toţi tinerii, bătrânii, bărbaţi şi femei la Sportul higienic sistematizat.

Şi in cele teatrale a fost Timişoara unul dintre primele oraşe care a primit trupele Thaliei, indată după isgonirea turcilor.

Teatru permanent s'a instalat in edificiul primăriei Ilirice (Romano-Sârbă clădit In anul 1761). Primăria Ilirică in anul 1781 sistându-se s'a predat intreg edificiu pentru teatru şi folosit până la 1873, când s'a mutat in edificiul actual al Teatrului, iar cel vechi s'a dărâmat şi ridicat în forma actuală pt. Liceul german.

Reprezentaţile erau in limba germană, târziu numai in limba maghiară, — limba română era alungată de pe scenă, numai noi dăm foarte corect, loc tuturor limbilor, cari vor să se manifeste şi bea din izvorul frumosului.

In timpurile noastre nu avem trupă teatrală permanentă, teatrul de vest, cel din Craiova, Bucureşti dela Opera din Bucureşti şi Cluj vin trupe şi răspândesc cultura românească. Taxele de nu ar fi aşa de urcate mai mult spor ar fi, drept că deplasările sunt legate de

Biblioteca Municipiului Timişoara

spese mari, ar trebui însă să se caute tot posibilul, c teatrul să fie accesibil pentru toţi şi pentru cei cu mij rirea loace mai reduse.

Teatrul răspândeşte cultură, desvoaltă simţul fru mosului şi ca atare e de mare însămnătate pentru întă simţului românesc pe aici.

In această privinţă nu se poate compara cinematogra fele cu teatru, fapt de care ar trebui să ne dăms eama propagandă nimerită şi sacrificiu, ar trebui să se facă pentru treatrul românesc, ca în graiul sonor român să se desfăşure acţiunea din viaţa şi istoria poporulu român.

Nu ştiu din ce motiv reprezentaliile trupei teatrulu de vest rar au fost cercetate, sala era chiar goală, este inexplicabil, vina o poartă foile noaştre româneşti in primul rând şi in al doilea rând publicul.

Teatrul pentru popor este ca şi biserica pentru credincioşi şi păcătueşte care se atinge — in orice formă — şi de una şi de alta.

Faţă de teatru e in plină desvoltare in Timişoara Cinematograful; primele filme au rulat aici in anul 1895, iar din anul 1930 filmele vorbitoare şi sonore in edificiul splendid modern „Capitol". Timişoara are in toate cartierele cinematografe şi toate prosperează. Grădina cinematografului din Cetate e unica in ţară, plăcere şi recreaţie dă spectatorului in timp de vară. Filmele bune şi variate atrag şi preţul eftin al biletelor dă posibilitate să fie cercetate.

In fostul raion al cetăţii, actualmente in cartierul Elisabeta, am amintit că avem Şcoală politechnică, infiinţată in era noastră română încă in anul 1920, Noemvrie, cursurile s'au ţinut la început in Şcoala civilă (medie) de fete din Str. Tunarilor, mai târziu dela 1923 in paviloanele sale, pentru ridicarea cărora Statul mare sacrificiu a făcut şi face ca să fie complecte măreţe şi instalate după toate cerinţele.

Visul Timişoarei era Şcoala Politechnică şi sub hegemonia noastră s'a realizat, ridicând Timişoara la

nivelul invățământului superior. Primul ei Redactor și inițiator a fost Trăian Lalescu, decedat în vârsta vieții om de valoare și mare matematician era. La intrarea politechnicei i s'a ridicat bustul.

In cetate este Școala Superioară de Comerț, care in scurt timp se va transforma in Academie, edificiul Școalei tot in era noastră s'a terminat și dat infățișarea superbă ce are. Aici este și gimnaziul român de băeți.

Din Școala de artă și meserii ies băeții cu pregătiri frumoase, in lemn artistice chiar, aici să țin și cursurile pentru ucenici.

Licee de Stat de băeți: Diaconovici Loga, de fete, Carmen Sylva cu internat, Particulare: german de băeți, izraelit: de băeți și fete, Piariștilor cu limbă de predare română in edificiul propriu, în care este și gimnaziul maghiar cu lecții după masă.

Gimnazii de Stat: 2 maghiare in piața Balaș, de fete și băeți cu cursuri alternative, Gimnaziul și școala primară de fete la surorile „Notre Dame“ in edificiul propriu, Gimnaziul școală normală și primară germană rom. cat. In Banația, cu internat. In Cetate avem o școală primară și o grădină de copii de Stat, și Căminul Ucenicilor și calfelor comunal, foarte bine ingrijit.

In cartierul Fabrică avem Școala normală, 5 Școli primare, 3 grădini de copii de Stat, și un cămin al ucenicilor comunal și unul al elevilor de școală. Gimnaziu de fete „Notre Dame“ și Școala silvică de Stat pt. brigadieri silvici la Casa verde.

In cartierul Principele Carol (Iosefin) 2 Școli primare și 3 grădini de copii de Stat, Liceu de fete cu limba română „Notre Dame“, in edificiul propriu unde mai sunt: Școala normală cu limba germână, gimnaziu și o Școală primară „Notre Dame“ toate de fete. Există in acest cartier incă o școală primară rom. cat. lângă biserica rom. cat. și 1 cămin al ucenicilor comunal.

In cartierul Elisabeta 2 școli primare și 2 grădini de copii de Stat și o Școală de menaj.

In cart. Principele Mihai (Mehala) 2 şcoli primare şi 3 grădini de copii de Stat.

In anul 1846 s'a deschis in cetate Academia Juridică rom. cat. sub conducerea Episcopiei rom. cat. insă numai 2 ani a funcţionat.

După datele vechi, şcoala mai veche a noastră a fost in cartierul Elisabeta, din anul 1758, in anul 1900 sub conducerea unui învăţător 41 de elevi a avut, in cartierul Fabrică din anul 1825 Şcoala primară de băeţi, cu 4 clase şi 54 elevi. Tot in cartierul fabrică, este şcoala primară de fete din anul 1884 cu 4 clase şi 54 eleve sub conducerea unei învăţătoare.

Sârbii au avut in 1900: două şcoli primare, una in cetate din anul 1757 cu 4 clase, un învăţător şi 25 elevi şi eleve, alta in cartierul Fabrică tot mixtă, pentru elevi şi eleve, total 39 cu 4 clase şi un învăţător.

Din numărul elevilor şi elevelor, pare că românii şi in anul 1900 mai bine s'au ţinut, ori poate că sârbii au frecventat mai multe şcoli străine, ce lipsă de rezistenţă in cele naţionale ar insemna.

Că mai multe şcoli in trecut nu am putut avea, nu e vina noastră.

Indreptăţirea noastră la ele se va vedea din altă parte, deocamdată atâta.

Biserici avem frumoase de toată confesiunea, mai puţine noi, vitregia timpului e cauza: in cetate Capela din Liceul Carmen Sylva pentru fete, este proiectată o biserică parochială şi una Catedrală. Incă nici una nici alta nu s'a inceput! Romano catolice avem: Biserica catedrală, parochială, Piariştilor, Mizericordianelor, casă de rugăciune; capele aranjate la Episcopia rom. cat. in seminariul rom. catt. „Notre Dame" Biserică evanghelică şi o sinagogă.

Evreii aveau la inceput casa lor de rugăciune în bastionul „Fosforoşi" până când acest bastinon exista.

In cartierul fabrică avem biserică ort. română ridicată in anul 1912 pe locul alviei vechi al Begheiului. Biserica noastră bătrână era in Piaţa morii, Sarmisegheţ-

tuza de azi, cu frontul pe calea Dorobanţilor şi fiind in drum, la regularea Begheiului a trebuit fi dărâmată şi pe spesele oraşului s'a clădit cea actuală.

Biserica gr. cat. a fost biserică romano-catolică şi in anul 1906 a fost sfinţită de Episcopul gr. cat. din Lugoj, Vasile Hosu şi predată ritului gr. cat. impreună cu case parochială. Biserica veche gr. cat. s'a dărâmat.

In locul bisericii, cedată uniţilor, rom. catolicii şi-au ridicat biserica pompoasă a lor in piaţa Coronini, pe care o numesc Milenară, piatră fundamentală punându-i-se in anul 1896, adecă chiar in anul milenar al axistenţei Statului Maghiar.

In piaţa Trăian stă biserica gr. ort. sârbă din anul 1753, inaintea ei la capătul opus al pieţei e o cruce. Biserica a fost odată comună, românească şi sârbească, intr'o Duminecă servindu-se româneşte, in cealaltă sârbeşte. Despre cruce afirmă Dl. Protopop sârbesc că ar fi locul bisericii vechi „aşa a auzit dela bătrâni".

Evreii au 3 temple, dintre cari una este casă modestă de rugăciuni a ortodoxilor, ceialaltă sinagogă pompoasă a neologilor, a treia casa de rugăciuni a evreilor şpanioli: „Sefard".

In cartierul Principele Carol avem: parochie ort. rom. şi preot, biserică insă nu, serviciul religios se ţine in capelă şcoalei primare; o biserică rom. cat., o biserică frumoasă „Notre Dame" şi un templu izraelit.

In cartierul Elisabeta: biserica ort. rom. este cea mai veche din Timişoara, incă la inceputul secolului XVIII s'a ridicat, sub conducerea Preşedintelui ei, Constantin Mihailoviciu şi neamţului Iosif Novotny, om de suflet, în anul 1894 fundamental au renovat-o, cu 2 turnuri provăzând-o şi la 27 August, ziua Rugii, s'a sfinţit din nou de Episcopul Aradului Ion Meţianu. Banii pentru renovare au fost colectaţi de cei doi inimoşi amintiţi dela toată populaţia cartierului, fără deosebire de naţionalitate.

Conducătorii buni, pace, înţelegere şi altruism creiază.

Biserica mândră în stil gotic rom. cat. în anul 1913 s'a început, din cauza războiului numai la 1919 s'a terminat, tot din colecte. Ordul Salvatorian îndeplineşte funcţia de preot. Lângă statuia Maria este biserica reformată cu casa frumoasă parochială.

In cartierul Principele Mihai (Mehala) bisericele ort. rom. şi sârbe sunt din secolul XVIII, lângă cea veche se ridică una nouă ort. rom. în stil bizantin, după cea din Sibiu, însă dimensiunile-i sunt prea mari, pentru un cartier, de acea cu greu se va termina, mulţi bani reclamă, îscă s'ar fi potrivit de catedrală în Cetate.

Biserica dela primele faze istorice până azi, în timpurile cele mai grele ne-a fost ocrotitoarea, îndrumătoarea şi scăparea noastră. Dupăce multe popoare ne-au năvălit, stors de avuţii şi dispărut, au venit altele, cari stăpâne voiau să ne fie pe aceste plaiuri. Ne-au subjugat şi numai biserica ne-a sărit într'ajutor, ne-a scăpat sufletul de desperare, tradiţiile de profanare şi limba de pierire. Incă sub Achtum (Optum) după aşezarea defi-nitivă străină aci, am avut biserica noastră organizată, de rit oriental, pentru că influenţa Orientului asupra noastră era mare, aveam legături comerciale permanente, războaie şi — pază din Orient.

In noi, popor blând, au aflat asămănare în caracter Slavii şi prietenie Bulgarii, pe care noi i-am făcut creştini şi împreună creiat imperiul româno-bulgar şi biserica ortodoxă. Organizaţi ne-au aflat maghiarii în cele bisericeşti, documentele lor, cele brizantine şi altele arată, că ne-am menţinut organizaţia incontinuu, până la venirea Turcilor. Aveam metropoliţii noştri, numele lor se amintesc, în toate isvoarele, tendinţele au fost mari, — a catolicilor până la venirea Turcilor, în timpul turcilor în Ardeal, a luteranilor şi coloniştilor, să ne desfinţeze ca ortodoxi şi români.

Pentru noi bănăţenii, turcii — în rău bine — ne-au fost scăpare, ne-au scăpat dela catolicism.

Nu pentrucă religia catolică ar fi rea, primirea ei pierderea naţionalităţii ar fi însemnat. Dupăce turcii au

fost alungaţi, nici meserie nu puteam avea, de aci lipsa de meseriaşi români în trecut, dacă nu au fost catolici.

S'a văzut ce efect dezastruos a avut uniunea din Ardeal, românii au rămas fără păstor, li s'au numit conducători preoţi catolici, iar cei rămaşi credincioşi credinţei strămoşeşti, au fost deserviţi bisericii sârbeşti. Se amintea şi am avut Mitropolie românească de Severin şi Alba-Iulia (Bolgrad), Episcopii româneşti: Timişoara, Caransebeş, Vârşeţ, Jenopole (Inen Arad,) apoi in Ardeal toate s'au sistat şi transformat in sârbeşti.

Mitropolitul gr. cat. Micu Clain, in zadar a cerut drepturi pentru poporul său, drept recompensă pentru Uniune, uniune făcut prin trădare, şicănări urmăriri i-au fost răspunsul, din inaintea cărora la Roma trebuia să se refugeze.

Sârbii colonizaţi aicea s'au năpustit asupra noastră, convenindu-le lor puţini la număr să ne stăpânească pe noi, autochtonii. De masele noastre mari compacte groază li era şi bine le cădea să ne vadă sub alt nume, nume „iliric" pentru că purtătorii acestui nume erau intru toate pe placul lor.

Averile noastre bisericeşti şi ale mănăstirilor in mâna sârbilor a ajuns şi ne-am bucurat, că in fine la anul 1864 ne-am scăpat de ei după o muncă şi trudă mare a Marelui Metropolit Andrei Baron de Şaguna, a Mocionieştilor, Dr. Ioan Dobran, I. Popasu, Dr. C. Pomuţiu, T. Sârbu şi mulţi alţii mari ai noştri.

Zadarnică a fost incercarea de instrăinare a noastră, nu ne-am făcut nici sârbi, nici străin de limb noastră părintească.

Zadarnică a fost slavizarea numelor noastre, dictonul fiind: „Dacă i-ţi schimbi numele vei fi preot", precum sunt convins, inzadar dau sârbi din Jugoslavia pământ numai acelora, care-şi schimbă numele şi se declară de sârbi.

Biserica a veghiat şi veghiază, dreptatea este domnitoare şi in serviciul nimănuia: toate tendinţele spre bine numai Ei îi fac serviciu.

Dreptatea a impins legea „nimic nu piere in Natură“ Originea, fapta, cuvântul român, ca şi materia, se pot transforma, dar nu şi abate dela origine cu scop distrugător. Numai putregaiul se distruge . . . spre bine.

Mare merite are pentru inbunătăţirea soartei bisericii noastre şi al poporului român in general Impăratul Iosif al II-lea, care s'a putut ridica de multe ori la simţurile de dreptate a lui Matei Corvinul.

Sub heghemonia bisericească sârbă, am avut mulţi Episcopi de origină română, dar mult nu ne puteau ajuta. Până când nu am primit independenţa de sârbi, aici in Timişoara serviciul divin se tinea impreună cu sârbii. Odată româeşte, odată sârbeşte.

In toate bisericile cântau coruri de bărbaţi, mixte, de copii. Actualminte în biserica din Fabrică corul Banatul şi corul Sprerantţa. — In Banat avem 180 coruri de plugari şi 60 fanfare. — sătesti contopite în asociaţie.

Banatul este ţara cântului, strălucit reprezentant al lui este Sabin Dragoi, Directorul Conservatorului din Timişoara. Scânteeua cerească în ambele cazuri bine a ales.

Gazetăria în Timişoara încă în anul 1771 şi-a început activitatea în limba germană, Temesvarer zeitung, încă în anul 1784 a apărut pe scurt timp, ca numai în anul 1851 să reapară. Gazete până la anul 1900 românii au avut 10, sârbii 3, germanii 80, maghiarii 43.

Era timp, când românii odată 3 gazete aveau, însă în urma netoleranţei regimului, s'au redus la una şi aceasta din greu răsufla, dar exista şi cu multă evlavie se citea.

Foi şi reviste în trecut am avut:

1. In anul 1860 „Albina Banatului“ redactor Mancuca.

2. Priculiciul 1875 revistă săptămânală pe 8 pagini 2-2 caloane, redactor Pavel Rotariu avocat. — Din tipografia Diecezană Cenad.

3. Higiena şi Şcoala 1876-1878 foaie pentru sănătate, morburi, educaţiune şi instrucţiune lunară pe 24

pagini, redactor Dr. Vasiciu şi editor N. F. Negruţiu din tipografia Diecezană Gherla.

4. Luminătorul, 1880-1894, foaie politică pe 4 pagini, redactor Rotariu Pavel avocat şi editor protopop E Drăghici, tipografia Diecezană Cenad. — Suplică i-a fost „Advocatul poporal".

5. Timişana, 1885, revistă socială, literară şi economică, pe 8-10 pagini, redactor Teodor V. Pacaţiu. Tipografia Emil Hösler. Din anul 1886 apare sub numele:

6. Gazeta poporului, 1886-1892 pe 8 pagini, redactor E. Pacaţiu dela 1888 Nicolae Coşariu preşedintele Sedriei Orfanale, apoi V. Coşariu, iar între 1801-92, Gheorghe Ardelean Avocat. Tipografia Hosler şi Diecezana Cenad.

7. Advocatul pororal, 1886-1887, redactor P. Rotariu advocat.

8. Săteanul, 1891 revistă săptămânală pe 6 pagini. Redactor E. Andrescu.

9. Dreptatea 1894—1898, zilnică afară de Duminecă şi sărbători. Redactor Dr. Valeriu Branişce, Dumitru Voina, Aurel Trif.

10. Foaia de Duminecă 1894—1898 pe 8 pagini. O redactează dreptatea.

11. Controla 1895 pe 4 pagini de 2-ori pe săptămână, Redactor Ion Berceanu.

12. Banatul Revistă lunară Redactor A. Cotruş.

In era noastră stăm foarte rău, politica nu dă voie să ne strângem rândurile, să avem o foaie zilnică bine informată şi de toţi citită, fiecare partid î-şi scoate câte o foaie, ca să trăiască cât partidul stă la putere. Se întâmplă în provincie că un singur om scoate câte o foaie, ca să huiduiască pe toţi ce nu i par simpatici; patima orbeşte şi distruge.

Şi ce mare nevoie se simte în Timişoara de un ziar al tuturor românilor, precum au nemţii şi maghiarii.

L'ar cetii şi nemţii şi maghiarii, dacă ar fi la înălţimea chemării, precum citesc românii ziarele nemţeşti şi ungureşti, cotidiane bine informate.

Reviste am avut: Banatul, care incetând, apare trimestrial Analele Banatului, bine redactate şi îngrijite.

Instituţiuni Bancare avem: afară de Banca Naţională, Banca Timişiana, cea mai veche şi căzută victimă moravurilor timpului, după abandonarea mult regretatului Emanoil Ungureanu, marele şi inimosul Bănăţean şi fost preşedinte al ei. Trecutul Băncii cere şi merită să fie scoasă din inpas. Apoi Banca Românească, Banca Centrală Bănăţeană, Banca Albina Sucursală, Banca Agrară privilegiată (sucursală), Prima Casă de Păstrare, Banca Timişoarei şi Societate Comercială, Banca Şvăbească ş. a.

Multe au dat faliment nimicind existenţa multor năcăjiţi şi ar fi timpul să se consolideze împrejurările, ca Băncile fără frică şi cu siguranţă să învârtă capitalurile încredinţate lor, altmintrelea toate se prăbuşesc şi cele fără păcat.

Observarea este pentru întreaga lume. Trebuie să se echilibreze proporţia între banii Statelor, să înceteze esploatarea economică a Statelor, căci nu e sănătos ca din 1 : 5 să se facă 1 : 166, precum d. ex. cazul dolarului faţă de leul nostru şi nici disproporţia între articolele economice şi cele industriale.

E foarte greu să se facă sanarea, dar nu e imposibilă, dacă mintea sănătoasă şi bunăvoinţa ar scapă Statele de preocupările egoiste; la intâlnirile internaţionale, ar putea isbuti să scoată carul din inpotmolire. Nimic nu e imposibil, dacă toate se pun la Inmina cugetului clar.

Un stat poate avea cele mai bune finanţe şi dispoziţii, inzadar va fi dacă statul ori statele vecine cu care legătură are sunt morboase, — că legătură in alte state trebuie să aibă, în vedere a se izola, şi aceasta este imposibil în ziua de azi.

Răsboaiele din trecut au provocat diferite vulnărări, morburi, chiar epidemii, ştiinţa chirurgicală minuni a făcut, medicii savanţii chiar viaţa şi-au sacrificat-o in experimentări şi ştiinţa cu voinţa lor titanică a invins, maladiile bătute s'au refugiat dinaintea lor.

Răsboaiele de acuma ravagii fac in finanţele Statelor; să nu se afle oare intre finanţierii lumii oameni de talia medicilor? Ar insemna boala financiară să distrugă tot: individul, societatea, Statul, pentrucă baza existenţei Statelor este — banul. — Le va distruge chiar baza, că cuibul tuturor microbilor a devenit şi va trebui să se pună altă temelie, pe care apoi fără frică şi cu incredere să se poată edifica.

Câte existenţe, câte talente, câtă cinste nu s'a distrus, câte lacrime desperate nu s'au vărsat pân'acuma, din cauza banului şi nici un sacrificiu nu l'a indestulit. Imposibil a fost intotdeauna, a schimba o concepţie ce prin ban privilegii de heghemonie creia, s'a transformat insă toate, la primul cutremur, dacă morbul temelia a ros, „Nimic nou sub soare" e adevăr, zuguduiri au fost, zuguduiri vor fi, o zi succede pe alta, totuşi nu monotonie, muncă colosală inseamnă această ordine succesivă, viaţa dă la „toţi şi toate," o clipă de stagnare, moarte ar fi la fel pentru „toţi şi toate." Banul nu simte oare aceasta nici să se resemneze? La inceput coeficient de existenţă s'a crezut numai, cu timpul s'a impus şi confundat cu existenţa, mai târziu chiar existenţa s'a considerat drept coeficient al lui. Confuzia a devenit mare şi speculată fără suflet, savanţii buimăciţi şi-au ridicat cuvântul de protestare, fără a putea face desnodământul, căci nu au fost ascultaţi.

Medicii finaciari trebuie să intervină, să facă sforţările medicilor stiinţei, să studieze pe savanţii in materie, banul să-l facă din nou mijloc de trai şi să-l scoată din rolul odios de acaparare, speculă de distrugere.

Cu concilianţă, bunăvoinţă şi incredere se pot toate echilibra şi a trebui, că azi, mai vârtos mâine: talentul şi capacitatea de muncă se domine.

Fiind în strânsă legătură cu cetatea cartierele celelalte şi laolaltă formând oraşul Timişoara, mă abat dela planul original şi redau unele faze ale lor.

Suburbiul Fabrică s'a înfiinţat în anul 1720 şi a primit numele de fabricele multe ,ce s'au ridicat după

alungarea turcilor, preponderența lui mare față de celelalte cartiere era prin faptul, că era mai bogat și populat, dând fabricile lucru multora. După cele 7 mori, 2 fabrici de spirt, „Lemnăria“ în urma regulării Begheiului s'au sistat și în orașul intern a ars fabrica de tutun, începând să-i scadă populația în favorea celorlalte suburbii, unde la fel, îndeosebi în Cartierul Principele Carol, au început să se ridice fabrici. In acest cartier avem fabricile de ghete, tricotaj. bere, săpun, pălării de pae, clopote, spodim mașini, cărămidă. Industria lânii ș. a. Depopulația lui se atribue și faptului, că fiind cartierul de fabrici este mai puțin curat ca celelalte, deci nu-i preferat de populație cu posibilitate de a clădi și de fnncționarii care caută locuințe.

De când s'a ridicat interdicția de a se clădi în raionul cetății, după anul 1892 s'a început ridicarea palatelor frumoase dela Piața Traian, începând către cetate. Aici tot se mai caută și bucuros locuesc cei care vor locuințe frumoase și igienice, fiind parcul Regina Maria în mijlocita apropiere.

In acest cartier lângă turbină și plajă se află institutul meteorologic și postul de recepție al Telegrafiei fără fir T. F. F. și în piața Coronini Uzinele electrice cu forța motorică (termocleitrice).

Către comuna Ghiroda, aproape de preferie cartierului Fabrică, este lăptăria orașului cu instalațiuni moderne.

De cartierul fabrică se lipește Colonia ~~Ghende~~ din hotarul Ghiroda.

Peste gara fabrică între pădurea „Casa Verde“ și șoseaua către Lipova este un lan numit „Viile“ care se ține de cartierul Fabrică și până la anul 1887 de fapt vii a fost, până când nu le-a distrus filoxera. Pentru reglamentarea viilor distruse orașul a înființat pe 3½ lug. o școală de viță de vie și i-a succes, până în anul 1910 să replanteze 151 jug. Vinul Timișoarei e alb verzui cu gust bun și căutat pentru masă. Aici s'a ridicat o colonie întreagă. Inainte și după gară, traversează linia fe-

rată, două drumuri în colonia viilor, iar pentru pietoni s'a făcut în gară un pod suspendat peste şine, pe unde trec locuitorii din vii la tranvaiul Nr. 3.

Cartierul Elisabeta (Elisabetin) se compune din maierile româneşti şi s'a înfiinţat la 1718. Numele de Elisabetin l'a primit numai în anul 1896, dela regina Ungariei şi în timpul nostru dela Principesa Elisabeta. E contopit cu cartierul Principele Carol, îl desparte de el numai Bul. Berthelot Str. V. Stroescu şi Calea Şagului, adecă linia tranvaelor 1 şi 5.

De cartierul Elisabeta este legată prin linia de tranvai 5 şi la fel lipită comuna Fratelia (Chişoda-nouă). Cartierul acesta s'a format din locuitorii români ai suburbiului Palanca mică, care după ce au fost decimaţi de ciumă şi casele lor distruse de incendiu aici s'au mutat.

Aveam Biserica, şcoala ort. rom. şi primăria lor, iar mai târziu împreună cu coloniştii nemţi au format un cartier comun sub numele de Maiere, apoi Elisabetin şi Elisabeta.

Populaţia română şi şvăbească de aici a trăit în bună orânduială şi înţelegere, s'au ajutorat reciproc şi parcă dovadă acestei armonii, s'au creiat aici cele mai frumoase florării: a lui Wilhelm şi Arpad Mühle, a lui Niemetz W. Francisc, ambil renumiţi în grădinărit şi florărie încă din anul 1875 începând. Potrivit ocupaţiunei aveau şi revista lor „Foaia Rozelor" (Rozenzeitung). Către cartierul Fabrică, lângă Begheiu, se află şi grădinele de pomi şi flori ale oraşului. Cultul florilor, indeosebi al rozelor este imbrăţişat actualmente de o societate „Amicii Rozelor" care cuprinde multe suflete delicate. Uniunea are şi grădina ei de roze în cartierul cetate, între parcul Eminescu şi grandurile de tenis ale auto-clubului.

Orânduiala sufletească a adus cu sine, ca mai toate instituţiunile de binefacere, tot aici să fie plasate: a orbilor, a surdo-muţilor, spitalul de Stat, secţia chirurgicală, spitalul înfiinţă antirabic, institutul obstetric şi cinecologic de stat, sanatoriul Bănăţean (particular) Casa

învățătorilor (internat pentru elevi), paviloanele Școalei Politechnice, capela Rozalia, lângă Str. Doja monumentul Maria.

Către centrul orașului edificarea a luat dimensiuni mari, după anul 1892, ridicându-se multe și frumoase palate cu parcuri, alee și străzi bine aranjate. In acest cartier către fabrică este abatorul comunal modern.

Cartierul Principele Carol (Iosefin)s'a inființat in anul 1744 și a inceput să ia avânt in detrimentul celor-lalte cartiere, indeosebi al Fabricei, după ce a devenit centrul de comunicație, primind edificiul pompos al gării Domnița Elena. O parte importantă dinașezemintele industriale s'au ingrupat in jurul gării: Moara mare, Moara Bega cu capacitate de producție pentru export, și s'a exportat până când canalul Begheiu era liber. Fabrica de spirt și de rafinării (destilare, fabrica de tutun, de chibrite, de gaz, de ghiață, de pălării, de lanțuri de mașine, de unt, de reparat automobile și autogaraj, de bomboane și ciocolată Kandia, (aceasta in zidirea Morii mari. Inaintea Mori mari curge Begheiul și aici are portul vapoarelor. Incărcarea și exportul produselor din bănat, s'a redus însă mult din cauza fixărei nefericite, a hotarelor cu Jugoslavia.

Peste Begheiu trec în acest cartier multe poduri: podul Decebal ce leagă cetatea cu cartierul Principele Carol, din beton armat și care are tot materialul adunat să fie continuat și să fie podoaba celor două cartiere. Așa era proiectat. Podul Ștefan cel Mare peste care trece tranvaiul Nr. 1 Spre gară, este mai ridicat, ca să poată trece pe sub el vapoarele. Două poduri de fier unul pentru linia ferată Timișoara-Otelec-(Modoș), celalalt lângă podul Mitopolitul Șaguna, pentru linia ferată Timișoara-Baziaș, Timișoara-Buziaș, Timișoara-Reșița.

Poduri peste Begheiu pentru trăsuri mai sunt: Podul Eroiler de lângă fabrica de tutun, Podul Regal la capătui fabricei de tutun, podul din Str. Gelu, peste care este proiectat o linie de tranvaiu, în apropierea fabricei

de spirt şi destilărie şi duce la uzina de gaz şi turnul (rezervorul de apă), aproape de gară.

Pentru pietoni este podul din Strada Joffre, proectat şi pentru vehicule însă nu-i terminat, duce la gară pe lângă fabrica de salamă de lanţuri, lăsând la dreapta fabrica de pălării.

Tot pentru pietoni între parcurile Emines cu şi Regina Maria este podul frumos construit din beton armat, susţinut de un arc măreţ tot din beton armat. Leagă cartierul Cetatea de Fabrică.

Desvoltarea către Cetate şi aici, la fel, după anul 1892 s'a început, ridicându-se palate pompoase indeosebi al Societăţii Timiş-Bega de lângă podul Traian, unde azi se află Prefectura Judeţului. Peste şi lângă gară este arena sportivă „Banatul" unde se desfăşoară cele mai multe emulaţii sportive. Deocamdată avem arene aparţinătoare Cluburilor sportive mai multe: „Muncitorii" „Lână", „Patria", „Politechnica", Fratelia" ş. a. Lângă arena Banatul se află locul de distracţie „Luna Parc" ceva asemănător cu „Moşii" din Bucureşti.

Peste calea ferată şi gară este Colonia ~~Cardoş~~, se ţine de Cartierul Principele Carol şi este lipit de cartierul Principele Mihai (Mehala). Această Colonie este legată de Str. Pop de Băseşti şi podul Regal cu un pod suspendat la fel ca cela din fabrică.

Peste Begheiu între str Mocioni şi Gh. Bariţiu este un traject pentru transportarea pietonilor peste Begheiu dela un mal la altul.

Până la regularea Begheiului erau peste Begheiu şi peste canaluri multe, vre'o 71 poduri, dintre cari numai 9 au avut construcţie de fier cu scânduri acoperite, 9 din cărămidă, 28 simple de lemn, şi 29 trecătoare.

Intreţinerea lor cerea foarte mult lemn şi spese. După regularea Begheiului au dispărut şi s'au construit numai cele amintite din fier şi beton armat.

Podul Mitropolitul Şaguna era proiectat cu postamente pentru 4 statue ale Episcopilor rom. cat. care însă nu s'au aşezat din cauza războiului. Construcţia

de fier a podului Traian s'a mutat şi montat în anul 1916 la podul neterminat din Str. Joffre şi A. Mureşeanu. Podul Regal cel mai vechiu a primit construcţia de fier în anul 1913, dela podul de odinioară din fabrică numit podul cimitirului.

Cartierul Principele Mihai numai în anul 1910 a fost alipit la oraşul Timişoara. A existat şi pe timpul Turcilor (1526—1716) de aci numele lui Turcesc „Mehala" suburbiu. Populaţia i s'a mărit parte cu locuitorii din Palanca Mare fiind nevoiţi s'o părăsească. Curios că Mehala, pânăcând a existat ca comună independetă, nu avea nici o palmă de pământ, fiind întreg hotarul ei latifundiul oraşului Timişoara, rescumpărat dela erar în secolul al XVIII. Locuitorii lui erau pe atunci români şi români sârbizaţi cu puţini sârbi, după invazia sârbilor şi conform principiilor sârbilor ajutoraţi de domnitorii timpurilor.

O grămadă de români sunt încă şi azi în Mehala cu nume sârbesc. In comuna mea natală Oreşăţ d. e. ce în Judeţul Timiş lângă cetatea veche romană Apo în Iugoslavia se află, sunt famili, de români, care mai înaintea abia ştiau ceva sârbeşte, însă purtau numele sârbesc impus d. e. Vuicici din Vuia, Opricici din Oprea, Mihailovici din Mihai, Samuilov din Sămuilă, Gherlici din Gârlă, Stancov din Stancu. Mai nou sub era Jugoslavă familia Raicu originală de prin Ciclova ori Maidan s'a slavizat în nume de Raicov.

Tot în hotarul comunei Mehala azi cartierul Principele Mihai, era o pădure mare de 1492 lugăre în pusta „Cioara" după cioarele multe şi corbii ce se adunau în pădurea de lângă Timişoara, ca de regulă când un oraş, sat ori conac este aproape de păduri, mai vârtos pe timpurile acelia, când atâtea mişcări de oameni se făceau în jurul Timişoarei. Pădurea a fost dată spre defrişare de oraşul Timişoara în anul 1894, în schimb a trebuit — şi a cumpărat oraşul o altă pădure în hotarul comunei Tincova şi Jdioara, în aceeaşi suprafaţă.

Maghiarii o numeau „Çioca“ ceiace tot cioară înseamnă, iar gara de acolo, de pe linia ferată Timişoara-Cenad, poartă numele corect de Çioreni.

Latifundiul de 8526 Jug. locuitorii români pe atunci nu l'ar fi putut cumpăra dela erar şi dacă l'ar fi putut, nu li s'ar fi vândut, pentru simplul motiv că erau români şi gr. ort., mai târziu dupăce s'au colonizat între ei nemţi catolici, pentru miile de jugăre s'au aflat gazde „justificate“ şi i-au ataşat la Timişoara. Insă s'a schimbat situaţia, că convieţuirea de tot alte împreiurări creiaza, decum se proiectează. S'a crezut, nemţii şi sârbii să rămână stăpâni, permanenţi iar românii servitori. Drept ca servitori-muncitori au început românii şi le-a succes stăpâni egali să devină, ba chiar mai favorizaţi de munca depusă cu vrednicie şi chibzuinţă.

Am auzit destul despre cetatea veche din timpul turcilor, de casarma Ardeleană ridicată pe zidurile ei vechi, de poarta fosforoşi (fosfor), şi că biserica Sft. Ecatarina afară de cetăţuia Palanca mică era, ş. a.

Din aceste şi alte date încep s'o descriu, cetind harta de sub punctul 4 „Temeswaria“, că în fine mi-a succes să-o ştiu ceti şi reconstitni după date istorice.

Cetatea veche era grupată în 4 părţi: 1. fortul vechi, 2. fortul Castelului Huniade, 3. Palanca mică sau Oraşul insulă şi 4. Palanca mare.

La sud vest era între braţele apei Begheiu Palanca mică, care se numia şi oraşul ostrov, ori insulă din cauza că era imprejmuit de apă. Braţele Begheiului, unii le susţin a fi alvii laterale şi mai târziu uscate ale Timişului. E drept că apele Timişului şi Begheiului se împreunau nefiind regulate, când se revărsau, formând bălţi şi craci pribegi de apă. Astfel se explică susţinerea şi indicaţiunea depe harta „Temesweria“ că Timişul a curs chiar pe lângă Timişoara.

Palanca mică avea întăriturі de ziduri, la sud şi nord câte un pod peste apă, la sud primea drumul de către Vârşeţ-Belgrad. In Palanca mică era pe timpul turcilor o moşchee, prefăcută de ordinul Franciscanilor

în biserică cat. şi aci primeau călugării procesiunile di cetate. Palanca mică în forma ei descrisă, nu cred că întrunit întreaga populaţie, pe o suprafaţă de ca 1½ Ha cât aproximntiv avea. Este foarte verosimilă afirmaţi lui E. Ungureanu, că populaţia în număr mare a fos afară de Palanca mică, la sud şi în locul teritoriulu Autoclubului şi Parcului Eminescu de azi, în părţile us cate locuibile. E. Ungureanu toată partea aceasta o nu meşte Palanca mică, în cazul acesta ar rămânea, că locul întărit de apă şi ziduri, numit mai înainte Palanca mică, ori oraşul insulă, să nu poarte acest nume, ci să se considere un avant fort al Cetăţei. Probabil însă că ambele locuri erau cunoscute sub numele de Palanca mică

Fortul castelului Huniade, era de tot izolat şi ce mai întărit, era acropolul Cetăţei. Jur împrejur avea ape mari curgătoare şi stătătoare (bălţi), din Palanca mică până la el se trecea prin trei locuri izolate şi întărite, aşa numite locul armelor, legate între ele cu poduri. Cel mai lung pod era cela din Palanca mică, în primul loc de arme şi cela ce lega al treielea loc de arme cu fortul castelului. Pe locul al treilea de arme se vede să fi fost o geamie. Fortul acesta era în jurul castelului, care însuşi ere întărit şi se despărţea de Cetatea mare, veche, prin braţul Timişului ori Begheiului ce curgea prin grădina actuală a Comandamentului Diviziei, legat fiind numai de ea cu un pod lung.

Cetatea mare se începea peste apă, cu ziduri paralele cu ale Castelului, colţul din sudvest ale zidurilor începând în prelungirea alinierii zidurilor din vest, ale cetăţei castelului. Zidurile cetăţii vechi din punctul fixat, mergeau spre est paralel cu castelul, de două ori cât lungimea zidurilor fortului Castelului.

In continuare pe est-sud zidurie aveau forma cazărmii Ardelene, care, precum am mai amintit, chiar pe fundamentul acestor ziduri este ridicată. Capătul de est al casărmii Ardelene era colţul de sud-est al Cetăţii, de unde porneau spre nord ziduri duble, despărţite între ele de apa fluviului, care curgea şi în jurul zidurilor din

afară. In direcţia nord, nord-vest apucau apoi, pe unde este actualmente Serviciul Technic al oraşului, pe Strada Lenau până la cazarma de infanterie din Piaţa Oituz, de aci o luau la vest-sud, prin Piaţa Unirii la liceul german, unde a fost poarta „Fosforoşi“ şi trece peste ea până după Spitalul Militar, unde formau colţul nord-vest al cetăţii, de aci se inconvoaie spre sud, la inceput în linie convexă, până la jumătate şi în linie concavă maideparte la colţul de sud vest, deja descris. Dela colţul cazărmii Ardeleneşti din est până unde zidurile sunt duble, printre şi afară de ele erau înconjurate de apa adâncă a râului. Despre zidurile din afară spune Legenda (Erklärung) de pe harta „Temeswaria“, că în şanţuri este o casă de veghe mare (cazarmă) şi o întăritură puternică, ce la ziduri se referă, cari au dat posibilitatea inspre nord să aibe privire şi veghere mai bună şi mai tare să fie forticaţi. Dinspre sud, şi sud-est mlaştinile au făcut cetatea aşa zicând inaccesibilă, numai din celelalte părţi trebuiau să se ingrijească apărătorii, de aici zidurile şi şanţurile duble.

De fapt toate atacurile dinspre nord veniau şi anume din est-nord, că în celelalte părţi întreg Banatul era plin de mlaştine, drumurile numai dinspre părţile mai ridicate, deluroase erau practicabile. Imi aduc aminte când s'au ridicat vilele din partea nord-ost, adecă din Strada Margiloman şi s'a săpat canalurile, multe oseminte de oameni tiner s'au scos, luptători ai răsboaielor din trecut. Mai toţi avea dinţii intacţi, abia câte unul le lipsea, craniile abia erau desvoltate, semn că feciori luptaseră şi căzuţi într'o groapă comună fură înmormântaţi după bătălii. Luptele din 1849 tot pe aici s'au dat.

Harta arată că în cetatea mare patru biserici erau, dintre cari una cu semnul semilunei, pe timpul turcilor însă toate, cele din cetate geamii au fost, că alţii afară de misulmani, nu au putut fi în cetate. La fei se văd aici şi străzi neregulate, după obiceiul rasei şi timpului.

Cetatea mare avea 3 porţi, una către castel, se chema a Belgradului, alta la răsărit a Lugojului, şi a treia

la nord, era poarta Aradului sau Lipovei. O întăritur importantă a cetăţei era turnul de apă, fiind inconjura din toate părţile de apă, în locul unde casarma Arde leană se termină spre castel. La asediul din 1552 paş Achmed fără a cruţa vieţi de soldaţi a căutat să cu cerească acest turn.

Turcii în şanţurile din afară pari groşi au bătut capetele lor ascuţite fricos se vedeau din apă şi nebi ruită i-şi credeau cetatea. Pe timpurile lor 4 porţi se cu noşteau: Belgradului, Lugojului şi la nord două cu nu miri străine: forforoşi şi mortoroşi. Numele fosforoşi, cred vine dela cuvintele φοως, φαος= lumină, victorie şi φορος= purtător, aducător; adecă: purtător ori aducător de victorie, aluzie la E. Savoia, învingătorul turcilor. Mortoroşi poate să fi fost, poarta „morţilor", doară sub ziduri romîni erau, care ştim după fapte şi întâmplări numesc un lucru. Nu e imposibil că la această poartă turcii au omorât pe cineva ori pe mai mulţi dintre ei ori regulat ucideau prisonierii în turnul acestei porţi, de aici apoi teama şi numirea „morţilor", adaptată în „mortoroşi".

Jur — împrejur de zidurile duble ale cetăţii mari, la nord ost şi vest a fost teren uscat, de care harta „Temeswaria" spune Palanca mare că a fost.

Palanca mare la fel era înconjurată de un braţ al Begheiului şi avea 4 biserici, fără semnul semilunei, însă toate şi cele de mai nainte, aveau turnuri cu coridoare pentru pază.

Cetatea veche 7 asedii a suferit: în anii 1514, 1551, 1552, 1596, 1597, 1696 şi 1716, cea nouă numai una în 1849 dar mai neprasnică decât celo 7, toate edificiile i-au fost nimicite de bombardament.

Palanca mare, a căreia populaţie erau români, greci şi puţini sârbi încă cu ocaziunea asediului din 1716 a suferit foarte mult, peste 2000 de case i-au ars, fiind toate din lemn, în urma ciumei din 1738-9 fusese aproape pustiită, a fost apoi cercată tot la 1739 de un cutremur de pământ puternic, şi după ce şi a doua oară în 1739 a ars, locuitorii s'au mutat de aici, abia au mai rămas

unele case pe lângă biserica Sf. Ecatarina, dând naştere suburbiului Ecaterina. Până la 1757 a existat biserica şi orăşelul cu acelaş nume, când în urma zidirii cetăţei noui s'au dărâmat şi aceste rămăşiţe din Palanca mare.

Turcii, deşi atâta timp au stat în Banat, numai în Timişoara 164 ani, amintiri despre ei în clădiri ori alte aşezeminte abia au lăsat şi nici nu e mult, abia 200 ani, decând au fost pe aci. Nume familiare turceşti, ca Hamat, Harambaşa, Cadi ş. a. mai sunt, o geamie în ruini în Ienipole (Ineu), turn de pază (culă) turcesc în Ciacova, (cula dela Vârşeţ este de origine romană) şi atâta tot. Poporul cu groaza i a pomenit, bătrânii când povesteau de ei, groaza îi apuca. La exclamarea lor: „Vin turcii", par'că se reoglindea în ochii lor teama din trecut, că la strigătul acela mic şi mare părăsea satul şi se refugia în locuri ascunse. Pe la noi „viile dela deal" şi bogazurile (văile le numesc consătenii mei bogazuri), îndepărtate le aminteau loc de refugiu. La noi la „Valea Mare" sunt şi azi găuri în râpă, de cari se spunea, că încă ar fi servit de ascunzişuri pe timpul turcilor şi de locuinţe pentru tâlhari mai târziu.

Dr. Gheorghe Popoviciu în cartea sa „Istoria Românilor Bănăţeni", de o peşteră aminteşte în comuna Vărădia, în dealul de lângă sat săpată, în care s'ar fi refugiat sătenii la strigătul de alarmă: „Vin turcii". De această peşteră spune că ar avea însămnătate preistorică şi istorică religioasă, (însă nu se ţine de subiect).

Apoi „Turcul te bate, turcul te judecă" lasă impresie stranie despre dominaţia lor la noi. Nu au fost ei aşa cruzi, ca Hunii, Avarii sau Vandalii, atrocităţile lor se explică prin războaiele continue şi nesiguranţa, dacă rămân aici. De aceia nici un semn de cultură nu au dat, de aşezeminte culturale pe aici nici vorba. Banatul şi Timişoara sub turci era neîntrerupt sua *dominaţie militară*, având comandant pe cel mai capabil în cele războinice, deloc nu s'au căutat alte aptidudini. Aptitudinile militare nu în şcoală, pe câmpul de luptă le-au câştigat conducătorii lor, ceiace încă mult explică.

Biblioteca Municipiului Timişoara

Iar atât comandanţii cât şi ceilalţi funcţionari înalţi, depindeau, între timpuri puţin paşnice, nu de ceeace puteau presta ca muncă şi destoinicie, ci de ceeace puteau plăti la Stambul. De aici jaful şi groaza: „Vin turcii". Disgraţia pentru cei mari venia repede, împreună cu firul de mătase, deci groaza îi apăsa şi pe ei. Aceasta constitue cauzele principale a ruinării lor şi regiunilor unde se aflau. Alta: nu au avut nimic comun cu poporele subjugate, erau de altă religie, păgâni consideraţi şi în toiul luptelor religioase erau pe aici. Mulţi renegaţi, îndeosebi greci, s'au furişat la posturi mari, care au exploatat situaţia şi indiferent le-a fost, dacă alţii suferă şi prestigiul Turciei se sdrucinează.

Astfel se explică groaza de turci şi că abia a rămas ceva permanent după ei: în Timişoara tabla dela Primărie şi casa turcească din circ. Elisabeta Strada Dragomir le păstrează amintirea. Casa e în stil oriental, scundă cu un etaj, în mijlocul unei grădini şi se spune că ar fi fost reşedinţa de vară a vre-unui paşă, ceace se potriveşte, după locul şi spaţiul unde şi cum se află. Acum jur împrejur de ea s'a clădit, din cele 13 încăperi ale ei s'au făcut locuinţe mici, în curte pentru oameni modeşti.

Încerc cronologic a reda istoricul Timişoarei, care este strâns legată de întreaga provincie a Banatului.

Timişoara precum şi Banatul cade în bazinul Dunărean, care în epoca peleolitică şi neolitică, după studiile geologilor şi archeologilor, ar fi format fundul mării albe, ori dulci. Munţii, nisipurile vaste dela Deliblata, formaţiunea terenurilor sunt dovadă: straturile de nisip, şi pietrişul aluvial de pe munţi şi coastele lor sunt rămăşiţe şi formaţiuni de mare, la fel pusta vastă de nisip, apoi ondulaţia terenului, face impresia că valuri de mare se leagănă. Călătorul, pe timpul când grânele sunt spre copt, uimit priveşte şi ia act de pe înălţimile Vârşeţului, Oraviţei ş. a. de asemănarea leită între aceste regiuni şi mare. Terenul nu-i nici şes nici brusc întrerupt de înălţimi, are o ondulaţie lină, curentă. Iar văile seci con-

tinuative, ce dela un capăt la altul străbat regiunile Banatului, hotărât ne fac să ne închipuim apele fluviilor mari preistorice, ce curgeau, iar ele fiind rămăşiţe, după ce lacul ori marea de aici, după sguduiri tectonice, scufundări de terenuri (Marea mediterană) ori în urma altor cataclisme din natură, au rupt zăgazurile, (munţii dela Căzan) năvălind turbate peste alte părţi şi oprindu-se în adâncimile infernale din nou creiate.

Zăgazul dela Porţile de fier rupt odată, marea s'a redus la fluviile amintite, iar cu timpul pe măsură ce s'a lârgit şi adâncit trecătoarea, au dispărut şi fluviile, rămânând numai cele din formaţia de azi.

Ştiinţa caută documente, pământul le serveşte, Tradiţia: spusele şi susţinerile din bătrâni, cari nu au nevoie de documente, fiind ele drept documente luate de povestitori, pentrucă, dacă „nu ar fi nu s'ar povesti", şi de o mare de pe aici se vorbeşte mult. Nu este Bănăţean să n'o fi auzit şi povestit.

Dealurile sunt pline de spelunci, în cari rămăşiţe de animale preistorice (mastodoni, dinoteri, aceroteri, hiparioni, mamuţi ş. a.) s'au aflat, împreună cu oseminte de ale omului primitiv, asociaţie între împrejurări normale exclusă. Numai urgia diluviului i-a putut aduna la olaltă şi la olaltă nimici.

Supraveţuitorii ori alţii din alte părţi şi-au notat în memorie cele întâmplate ori auzite, dat mai departe din generaţie în generaţie, ca la sfârşit să se nască ceeace nu se poate dovedi, dar nici contesta, pe cari însă Natura prin manifestările sale grandioase, catastrofale pentru viaţa momentană, le verifică şi justifică.

Creerii savantului şi iniţiatului pătrund în misteriile întâmplărilor fără documente, caută să ni le redea şi explice. Aşa s'a născut povestea cu Atlantida, Oceania etc.

Deci au fost şi presemnele ne spun: incontinuu vor fi. Lumea se transformă, se modifică, urmaşii tot numai prin tradiţii vor ştii, pânăcând energia în Natură nu se va mai transforma, pânăcând omul va avea de fapt

„firea şi asămănarea“ Creatorului ca în numele Adevărului să lucreze şi nimic să nu nimicească!

Mai târziu după consolidarea Naturei, pe timpul zeilor mitici, despre care N. Densuşianu, spune că au fost impăraţii noştri, ai românilor (valachilor) cu cca 10.000 a. Cr. provincia Banatului, deci tot petecul de pământ de aici, avea însămnătate divină: sub ocrotirea şi cârmuirea înţeleaptă a acestor impăraţi divini preamărită şi adorată a fost întreaga „Albania felix“ cum se numia pe atunci „Dacia felix“ de toată lumea cunoscută.

Pe timpul lui Ramses II (1407—1341 a. Cr.) lui Omer cu 1200 a Cr. părţile noastre erau cunoscute, ţineau legături comerciale cu popoarele din Sud şi Orient. Bogăţiile noastre, în aur şi alt metal, erau renumite, Apoloniu (276 a. Cr.) în „Argonautica“ aminteşte fluviile noastre, relatări mai preţioase aflăm la Herodot (490—408 a. Cr.) Hypocrat (468 a. Cr.) Aristotel (322 a. Cr.) Ptolemeu (140 a. Cr.) Strabo (50 a. Cr.) Pliniu (23—81 a. Cr.) şi alţi scriitori ai trecutului.

Ptolomeu ne precizează prin coordonatele sale geografice chiar poziţia Timişoarei, nimind-o Zurobara.

Timişoara pe timpul romanilor a fost legată cu şosele în mai multe părţi: cu Ahihis (Buziaş) Tapae, Tibiscum, cu Putola (Denta) Canonia (Vârşeţ), Lederata (Ruma) cu Ziridava (Bulci) cu Marisenum (Cenadul mare) cu Panuca (Panciova) cu Bacaucis (Foeni ş. a.

Prin Timişoara au trecut şanţurile romane din apus (fiind duble), toate arată că pe timpurile romane încă mare însămnătate comerciaiă avea.

In istorie o vedem mai bine luminată în timpul domniei Bela IV, când comite suprem al Timişoarei fusese Pancraţiu (1172—1175) iar în anul 1203 altul cu numele Poth. La anul 1242 şi Timişoara a fost pustiită de tătari.

In Timişoara petrece lung timp Carol Robert, sub domnia căruia multe îmbunătăţiri s'au făcut în Banat. In Timişoara a murit întâia şi a doua soţie ale regelui

Carol Robert. De aici porni la anul 1330 Carol Robert o expediţie contra lui Alexandru Basarab, domn al Munteniei, dar fu de acesta cumplit bătut lângă Sibiu la Gergiţa ori între Orşova şi Mehadia după alţii, întreaga oaste i-a fost nimicită, el abia a scăpat cu suita lui.

E de remarcat că în lupta aceasta fatal pentru Carol Robert, de vitejii săi români din suita sa a fost scăpat, şi anume de Carapat, Stan, Neagu Vlaicu şi Blad, care pentru serviciile lor, mai multe comune au primit. Pentru Carol Robert s'a clădit între 1307—1312 castelul — castellum regium, ca reşedinţă regală lui şi Huniazilor mai târziu.

După ce Carol Robert în anul 1323 î-şi mută reşedinţa din Timişoara, castelul devine până la anul 1441 reşedinţa comitelui (Prefectului) Timişoarei, Cenadului şi Cubinului. In anul 1441 castelul ajunge în posesia lui Ioan Huniade, numit ban şi peste părţile Timişoarei, Cenadului şi Cubinului, deci al întreg Banatului, că al Severinului era deja. De atunci colţul acesta, Ripensia veche, se numeşte Banat. In castel a locuit şi regele Ludovic cel mare la 1358 şi văduva lui Elisabeta la 1365. In posesia Huniazilor rămâne castelul până după moartea lui Matei Huniade (1456) adecă până la 1480. Tot atuncia s'a început întărirea Timişoarei.

In 1389 oastea lui Sigismund este bătută de turci lângă Timişoara; după 7 ani în anul 1396 doi români din Satul Macedonia, cu oastea lor aici opresc si bat pe turci, care credeau că după victoria lor dela Nicopol, fără obstacol vor putea înainta în Banat.

In anul 1397 şi 1399 ţine Sigismund dieta ţărei în Timişoara.

Cea mai însemnată epocă a Timişoarei precum şi a întregii ţări ungureşti era domnia Corviniştilor. Ioan Huniade la anul 1441 devine comitele Timişoarei Banatului, Belgradului şi comandantul oştilor contra turcilor. In Timişoara se stabileşte şi se organizează expediţiile contra lor, groaza cărora a devenit. Dacă mamele turceşti voiau copii lor să nu mai plângă cu „Vine Iancu" îi spăimântau.

In 27 Martie 1443 s'a născut în Timişoara Matia, marele rege de pe urmă.

Ioan Huniade întăreşte sistematic cetatea Timişoarei şi a Castelului. In 1450 aduce la Timişoara pe Ion de Cafa Episcop al Românilor.

In anul 1456 regele Ladislau V. este primit în Timişoara de văduva lui Ioan Huniade, Elisabeta căreia îi jură la 23 Nem. 1456 în capela fortăreţii castelului, că nu va pedepsi pe fiul ei Ladislau, pentru uciderea lui Cilli.

Atât Ioan Corvin cât şi Ladislau V. au reinoit şi dat noi privilegii districtelor române din Banat: Iupani, Susani, Mănăştur, Marginea, Lugoj, Sebiş, Mehadia, Almaj, Caraşova, Berzovia, Comiat şi Ilidia, pentru serviciile mari prestate contra turcilor. In oastea lui Ioan Huniade aproape numai români au luptat şi repurtat victoriile.

In anul 1476 bătu regele Matei pe turci înaintea Timişoarei, în anul 1479 numeşte de comandant, comite al Timişoarei pe Pavel Chinezu, de origine ort. român, care a atras admiraţiunea tuturora prin isteţimea şi puterea sa de Ercule. Cu 2 săbii lupta, în anul 1479 a bătut cumplit pe turci.

In 1494 vine la Timişoara regele Vladislav, ca împreună cu Pavel Chinezu să organizeze luptele contra turcilor, însă acesta lovit de apoplexie moare în acelaş an, la 24 Noemvrie, după ce 25 ani fusese comandant al cetăţei Timişoara şi celorlalte din Banat. Pavel Chinezu era de un caracter rar.

După Pavel Chinezu fu numit comandant Iosif de Somu, care muri în ciuma groaznică din anii 1509—1511, când devine iar comandant Ştefan Batori, nepotul Voevodului din Transilvania.

După moartea lui Matia, nobilimea a început fără suflet a se purta cu ţărănimea, care la rândul ei în anul 1514, sub comanda lui Doja s'a răsculat şi crud răsbu-

nat contra nobilimei. Oastea lui Doja era contra turcilor formată, însă ura contra nobilimei pentru nelegiuirile ei era mai mare. Cu greu a fost înăbuşită această răscoală, lângă Timişoara dându-se lupta decisivă. Doja care se proclamase rege, cu ai săi împreună a fost prins şi executat în locul unde azi e statuia Maria, în cart. Elisabeta, în mod îngrozitor: a fost aşezat într'un tron de fier înroşit, pe cap coroană, în mână sceptru în foc înroşit i s'a pus, iar carnea lui fratele şi tovarăşii săi a trebuit s'o mănânce, după ce mai 'nainte timp de 15 zile fură infometaţi.

După lupta dela Mohaci din 1526 Ferdinand supune la anul 1551 cetăţile din Bănat: Timişoara, Lipova ş. a. domniei casei de Habsburg, la ce turcii ca răspuns la 30 Iulie 1552 cuceresc Timişoara şi prefac Banatul în vilaet turcesc, cu santjacurile (districte): Timişoara, Cenad, Becicherecul mare, Panciova, Ciacova, Lipova, Vârşeţ, Palanca nouă, iar Lugojul, Caransebeşul, Mehadia, ce se ţineau de Ardeal devin şi ele mai târziu santjacuri turceşti.

Timişoara, Lugojul şi Caransebeşul avea distincţia de „Civitas reginalis“ Civitas regia nostra“ ca cele mai mari oraşe, în cari proprietatea şi libertatea personală era asigurată prin legi speciale, în cari legi se vorbia îndeosebi de fidelitatea curtenilor nobili Valachi.

Comiţi ai Timişoarei au fost până la căderea oraşului în mâna turcilor:

Sub Ştefan I.: Achtum. Optum.

In anul	1203	Poth
„	1214	Helze sau Hetze ori Heere
„	1233	Gylet
„	1235	Mateiu
„	1240	Dionisie
„	1270	Ştefan Csaky
„	1316	Nicolau Trentul (nume rom)
„	1333	Nicolau Pop

In anul 1336 Benedict Heem
» 1366 Dionisiu Bebek
» 1367 Ladislau Korogh
» 1368 Benedict Heem
» 1370 Ladislau duce de Oppeln
» 1371 Benedict Heem
» 1387 Ştefan Losontzy
» 1382 Ladislau Sarov
» 1396—1402 Nicolau Csaky şi N. Marczaly
» 1402 Ioan Gara
» 1407—1424 Pipo sau Filip din Ozora
» 1424—1439 Ştefan Rozgony
» 1440 Ştefan Bathos
» 1441 Nicolau Ujlaky
» 1441 Nicolau Uneade
» 1456 Ladislau Huniade
» 1456 Michail Szilagyi
» 1459 Grigorie Lábatlan
» 1460 Gheorghe Orbanasz
» 1461 Petru Szokoly
» 1476 Ambrosiu Nagy
» 1478—1494 Pavel Chinezu
» 1494 Iosif Somy
» 1509 Matei Várady
» 1511—1516 Stefan Batory
» 1518 Petru Perény
» 1519 Laurenţiu Ajlaky
» 1520 Kaspar Raskay
» 1523 Nicolau Maczedoniay
» 1425 Ioan Drágffy
» 1526 Petru Perény
» 1526 Valentin Török
» 1527 Emerich Czibak
» 1538 Petru Petrovici
» 1551 Stefan Losontzy
» 1324—1341 Dionisie Széchy
» 1342 Toma (Tamás) şi Stefan fiul lui Dionisie

In anul 1343—1350 Stefan Losonczy
„ 1350—1356 Nicolae Széchy
„ 1355—1359 Dionisie Bubec
„ 1360—1363 Grigorie Alsan
„ 1364—1368 Ladislau Koroghy se aminteşte la 1365 şi Conia Széchenzi
„ 1368—1372 Vlad (Vladislav, Vlaicu) voevodul din Muntenia şi Benedict Heem.
„ 1372—1375 Paul Liszkay
„ 1376—1378 Ioan Trentul
„ 1379—1382 Ioan Aslan
„ 1383—1387 Stefan Losonczy
„ 1387—1389 Ioan de Capla şi Széchenyi
„ 1389 Mircea, Voevodul din Muntenia
„ 1390 Ioan de Capla, Nicolae Peren şi Mircea
„ 1391 Nicolae Drughetc şi Nicolae Perean
„ 1392—1393 Szemere Gherebent şi Ditric Bubec
„ 1395 Mircea Voevodul din Muntenia
„ 1396 Vlad fiul lui Mircea
„ 1397 Stefan Losonczy
„ 1398—1408 Verosimil au fost Severinul sub Voevodul Muntean.
„ 1408—1409 Pipo de Ozora
„ 1410—1430 Verosimil au fost Severinul sub Voevodul Muntean
„ 1430—1435 Nicolae Redvitz
„ 1436—1438 Francisc Talloczi
„ 1438—1443 Iancu Corvin cu fratele său Iuon
„ 1443—1444 Mihaiu Ciorna şi fratele său Blaj
„ 1445—1446 Iancu Corvin şi Nicolae Ujlaki
„ 1447 Mihaiu Ciorna
„ 1447—1448 Nicolae Ujlaki şi Stefan Csaky
„ 1449 Mihaiu Ciorna şi Blaj
„ 1450—1452 Mihaiu Ciorna
„ 1452—1454 Mihaiu Ciorna şi Petru Danciu
„ 1454—1460 Verosimil Basarabi din Muntenia înrudiţi cu Corvinii

In anul 1460 Ladislau Doczy
» 1462—1463 Nicolae Ujlaki
» 1463—1466 Verosimil iarăşi Basarabii
» 1466 Ioan Pongracz
» 1467 Stefan şi Mihaiu Mutnic
» 1468—1471 Verosimil iarăşi Basarabii
» 1471—1477 Emeric Hèdervàri
» 1478 Ioan Edö şi Dominic Bethlen
» 1479 Ambrus Török şi George, Szent helsebethi.
» 1479—1483 Bartholomeiu Pathoczy şi Francisc Haraszty.
» 1483 Francisc Haraszti şi Andrei Szokoly
» 1484 Bartolomeiu Patoczy şi Andrei Szokolyi
» 1485 Francisc Haraszti şi Andrei Szokolyi
» 1486 Bartolomeiu Patoczy şi Andrei Szokolyi
» 1487—1489 Francisc Haraszti şi Andrei Szokolyi
» 1490 Emeric de Ozora
» 1491—1492 Emeric de Ozora şi Andrei Dan.
» 1492—1494 Gheorghe More şi Francisc Balasa
» 1495—1501 Petru Măcicaş şi Iacob de Gârliste
» 1501 Iacob de Gârliste şi Bela Barnabaş
» 1502 Petru Măcicaş şi Iacob de Gârliste
» 1503—1508 Iacob de Gârliste şi Bela Barnabas
» 1508—1513 Mihai Paksi şi Bela Barnabaş
» 1514 Ioan Zapolya şi Bela Barnabaş
» 1515—1517 Nicolae Hagymasi
» 1517—1518 Vacant
» 1519 Bela Barnabas
» 1520 Nicola de Gârliste
» 1522—1523 Ioan Ubul
» 1524—1526 Ioan Zapolya şi Ioan Ubul viteazul.

Situaţia românilor pe timpul luptelor cu turcii se vede clar din espunerea documentată a lui Dr. Gh. Popoviciu în lucrarea sa: Istoria românilor Bănăţeni, pa-

„Situaţia bisericii ortodoxe române, sub durata acestui period s'a îmbunătăţit în regatul ungar, în urma referinţelor politice schimbate. Elementul român ajunge o epocă de glorie şi de mărire în luptele contra Turcilor fioroşi. Din sânul românilor se ridică numeroşi bărbaţi, cari prin talentul şi vitejia lor, atrag admiraţiunea întregei lumi creştine, şi îşi înscriu numele cu lauri neperitori în analele creştinismului şi ale patriei maghiare. Unul se ridică chiar la înălţimea tronului regal, prin geniul şi eroismul său, devine nu numai unul din cei mai străluciţi domnitori ai timpului său, ci şi al lumii. Contimporan are pe marele voevod Ştefan cel Viteaz. Amintim apoi şi pe marii voevozi Alexandru Basarab, Vladislav şi pe Mircea. In luptele contra turcilor se caută şi apreciază de potentaţii contimporani, concursul românilor."

Pentru aceste merite, ale românilor, mulţi sunt distinşi, ridicaţi la rangul de nobilime, iar poporul român scutit de dijma (zecimală) ce plăteau clerului catolic (Regele Vladislav 1495).

Sub turci suferiră mult Românii din Timişoara, ca tare erau scoşi din cetate şi aşezaţi în suburbii, numai cei de religie musulmană aveau loc în cetate. Românii subjugaţi, pe diferite căi căutau să se scape de turci. Ajutor au primit dela cei din Lugoj şi Caransebeş, s'au înrolat în oastea lui Mihai Viteazul, care cu strălucit succes a luptat contra turcilor.

Mihai cu ajutorul lor după ce a ocupat tronul şi al Transilvaniei, de care se ţinea Lugoj, Făget, Caransebeş (Mehadia şi Orşova se ţineau de Muntenia) impărţi donaţii partizanilor săi: lui Francisc Turc (Turcul) satul Cliciova, Susani, Jupani şi Păuleşti, lui Gheorghe Borţun, alias Pitariu nobil din Caransebeş, satul Sărăzani.

Sigilul şi semnătura lui Mihai erau în litere cirilice.

Din cauza urgiei turceşti populaţia română s'a răsculat şi sub conducerea Vlădicului lor Teodor, a lui Ioan din Lugoj şi a unui Iancu, ocupă mai multe fortăreţe din Bănat şi bat pe turci, pe paşa în Timişoara de vre'o patru ori, atacă chiar cetatea Timişoarei, iar Si-

Biblioteca Muzeului Banatului Timişoara

gismund Batori cu ajutorul nemulţumiţilor, 40 de zile o asediază în anul 1595: 17 Oct.—27 Noemvrie. In anul 1597 din nou asediază acum Ştefan Jojica Timişoara, fără rezultat însă în ambele cazuri. In anul 1598 trupele beiului Suliman, ce asediaseră Cenadul şi atacaseră Lugojul, sunt strașnic bătute şi alungate până sub zidurile Timişoarei. La 1602 paşa din Timişoara fu cumplit bătut pela Făget într'o luptă nocturnă, de românii lui Ştefan Bocicai.

Gavril Bethlen, care ani dearândul a stat în Timişoara şi luptat cu românii, de aici a şi ajuns principe al Ardealului (1613 – 1629), confirmă din Alba Iulia privilegiile chinejilor şi nobililor din ţinuturile Caransebeşului şi Lugojului, provocându-se la drepturile lor strămoşeşti, privilegii confirmate şi de dieta din Cluj la 1655.

La 1629 Bekis Paşa din Timişoara are însărcinarea, cu cel din Bosnia, să aşeze în tron pe Gheorghe Bethlen, fu însă bătut de rivalul acestuia Gheorghe Racoţi. Turcii încheie a mistiţiu cu Austria, după ce urmează o epocă mai liniştită, în Timişoara şi Bănat. In Austria şi Germania se purtau luptele cele mai furioase pe teren religios, dacă ar fi fost vre-un sultan mai răsboinic pe acest timp, ar fi putut ocupa Austria şi Germania.

Ban al Lugojului şi Caransebeşului pe acest timp (1644) era Paul Magnu, care mari merite şi-a câştigat.

In timpurile de slăbiciune ale creştinilor vilaietul Timişoarei se măreşte cu Caransebeşul, Lugojul, Mehadia Orşova, Moldovă-nou, în fruntea căruia la Timişoara se pune un paşă de rang înalt în sandjacuri begi şi paşe cu ranguri mai mici.

Pământul ocupat cu arme era după coran proprietatea Padişahului, care la rândul lui făcea donaţiuni paşilor, begilor şi spahiilor (de acii derivă cuvântul nostru bănăţan; „spăiie“) iar nobilii români din Bănat toţi şi-au pierdut moşiile, nobilii, ca de regulă, — s'au refugiat în Ardeal şi Muntenia, numai ţăranii au rămas la glia lor şi au îndurat toate mizeriile şi urgiile regimului turcesc.

In 1664 turcii sunt înfrânţi la St. Gotthard, ce nici

o schimare nu aduce în situaţia din Banat, chiar li se întăreşte ocupaţiile.

In anul 1683 asediază turcii Viena şi numai la intervenţia lui Sobiesky, rege al Polonilor a scăpat să nu fie ocupată de turci.

De atunci începe declinul măririi turceşti: la 1684 asediază armata imperială Buda unde piere şi paşa Timişoarei, iar Generalul Karafa victorii peste victorii repurtează asupra turcilor: ocupă Clujul, Sibiul, Lipova, cheia Transilvaniei. Berglebegul din Rumini este silit la 1685 să se retragă la Timişoara, în 1686 cade Buda, 1688 Belgradul, Generalul Veterany ocupă Jdioara şi Caransebeşul, Generalul Karafa Şoimosul Lipova şi Lugojul şi la 1689 Nissa. Turcii mai târziu iar se reculeg, reocupă cetăţile pierdute, afară de Buda şi aleargă în ajutorul Timişoarei.

De frica turcilor şi la chemarea impăratului Leopold, vine din Serbia la 1690 Archiepiscopul Arsenie III Cernoviciu cu 30000 familii în Banat, Slavonia şi Sirmia, cărora li se dă privilegii mari şi toate bisericile şi mănăstirile de rit ortodox.

Atunci a fost numit de Episcop la Caransebeş, Spiridon Ştibiţa, la Timişoara Isaia Diacovici, cu sediul la Becicherec, că Timişoara era încă sub turci.

La 19 August 1691 bat austriacii cumplit pe turci la Zelencamen, însă la 1695 turcii întăresc Timişoara şi pleacă contra Lipovei. Generalul Veteran se retrage la Lugoj, unde cade lovit mortal, împreună cu el Lugojul, Caransebeşul, Mehadia, Orşova cetăţi ce încă în anul viitor ajunseră din nou in mâna austriacilor, cari la 1 Aug. 1696 asediază şi Timişoara pentru scurt timp şi fără rezultat.

Numirea prinţului Eugen de Savoya schimbă cu tot soarta luptelor. Savoya era un general distins, dela Ioan Huniade nu se află o capacitate ca el, avea toată încrederea oştirilor şi astfel la Zenta, în anul 1697 nimiceşte armata turcească. Sultanul cu puţini spahii a fugit la Timişoara şi de aici la Constantinopol. „Din vremea lui

Ioan Corvin o asemenea învingere n'a secerat oastea creştină asupra osmanilor" (Dr. Gh. Popoviciu). In urma succeselor, după pacea ratificată la 26 Ianuarie 1699 în Carloviţ, abia Banatul Timişean cu Timişoara rămâne în mâna turcilor.

In aceste lupte s'a distins în apărarea Caransebeşului la 1697 românii sub conducerea lui Măcicaş, vice comite al Severinului, contra turcilor şi curuţilor lui Tököli.

Deşi era pace, toţi se pregăteau de războiu, turcii întăriră cetatea Timişoara cu ziduri şi şanţuri noui şi la 5 Aug. 1716 se întâlnesc cele două armate la Petrovaradin, când turcii din nou sunt bătuţi. Insuşi marele vizir căzu în această luptă, care a decis şi soarta Timişoarei, că imperialii la 26 August au împresurat-o din toate părţile.

Atacurile contra cetăţei o dirija prinţul Eugen de Savoya personal, treptat ocupă la 29 August o moşchee de sub Palanca. pentrucă turcii vitejeşte apărau cetatea. La 22 Septemvrie se resping atacurile tătarilor veniţi în ajutorul turcilor, la 1 Oct. cade Palanca, de unde turcii se retrag în cetate.

Rezistenţa turcilor a pus pe gânduri imperialii, când pe neaşteptate, la 12 Oct. a apărut steagul alb al turcilor, semn de capitulare. La 17 Oct. au părăsit turcii sub condiţiuni onorifice Timişoara, iar imperialii după 44 zile de asediu, au întrat în ea în frunte cu prinţul Eugen de Savoya, prin poarta din nord „Bosfor", eveniment a cărui amintire se păstrează şi azi prin tablă cu inscripţie: „Eugen Savoya erobert 1716" de pe casa descrisă şi care se numia în cinstea învingătorului „Poarta Eugen Savoya".

Imperialii pe lângă toată înfrângerea turcilor, nu s'au simţit siguri, şi aveau toată dreptatea, că de multe ori veneau turcii până sub zidurile Timişoarei, de aceea s'au hotărât se întărească cetatea după toate cerinţele moderne războinice. Drept aceea au dărâmat cetatea veche, şi început în anul 1723 zidirea unei cetăţi noui, la care s'a lucrat timp de 45 ani.

Mari servicii a adus lui Savoya Episcopul român Ioanichie (Ion Vladisavlieviciu) care se afla în Timişoara turcească. Turcii pentru simpatiile lui cu imperialii l'au închis, iar prinţul după ocuparea oraşului, distins.

Pentru noi cucerirea Timişoarei nu însemna desrobire ci începutul unor lupte şi mai grele, luptele contra tentaţiunei tuturora de a ne desnaţionaliza.

Pe când până acuma singuri eram stăpâni-servitori în Banat, după alungarea turcilor ne-a invadat sârbii, sub patriarchul lor Arsenie Cernoviciu, care era impus Episcop nouă şi stăpân averilor noastre bisericeşti.

Din altă parte în Cetate numai miliţia şi catolicii aveau loc, celelelalte confesiuni în suburbii.

Influenţa sârbilor crescând se dase lor şi românilor dreptul de a avea primărie în oraş, în locul cunoscut, dar sub denumirea de primăria ilirică, precum pe atunci tot ce era ortodox creştin, român ori sârb, se cuprindea sub numele ilir. Primăria ilirică din cetate nu durează mult, se contopeşte cu cea germană înfiinţată la 1718, pe locul de azi.

Sârbii colonizaţi în Banat numesc regiunea „Velica Vlaşca", aflând a ci numai români. Primăriei ilirice din Timişoara mulţi români i au fost primari, pe lângă toate tendinţele de delaturare a elementului român.

Propăşirea în mare a Timişoarei şi Banatului se datoreşte primului ei Comandant Contele Mercy, care pe lânpă energie avea simţ de dreptate, de nobleţe a inimei şi desevârşită desinteresare, întrucât spiritul timpului i-a dat posibilitatea.

Se înţelege, distincţiile de caracter aveau înrâuriri bune asupra chestiilor şi oamenilor, fiecare liniştit s'a putut pune pe calea progresului. Cetatea veche se prefăcuse în cetate modernă, la fel din oraş, Banatul a scăpat, prin canalizări, de morburile ce bântuiau şi impărţit în districte: Timişoara, Cenad, Ciacova, Becicherec, Panciova, Vârseţ, Palanca nouă, Lipova, Lugoj, Făget, Caransebeş şi Orşova cu Almajul.

In fruntea fiecăruia district a pus câte un adminis-

trator, în fruntea comunelor câte un chinez (primar) şi mai multor comune şef chienez (Oberchinez). Dacă nu aveau oameni suficienţi capabili să administreze câte un district, ori nu au ştiut limba populaţiei, a pus un administrator peste mai multe districte, precum era cazul Ion Raţiu din Mehadia, care era administratorul Lugojului, Lipovei şi Caransebeşului precum rezultă din inscripţia ce se află pe turnul rămas dela biserica ort. rom. din Lugoj.

Pentru prosperarea provinciei aduce afară de sârbii veniţi colonii germane: în Biserica Albă, care devine mai târziu sediul administratorului şi colonelului regimentului iliric, Sânpetru, Zădărloc, Beşenova-nouă, Pecicul-nou, Deta, Brukenau, Gutenbrun, Cudriţ, Aradul nou, Jermata, Italieni în satul Mercy, (Merţişoara s'au Cocota de azi) şi spanioli din Biscaia în comuna Barcelona nouă, care s'a stins ulterior din cauza morburilor de bălţi. Mulţi colonişti şi-au aflat moartea aici, Banatul mult timp „moartea Germanilor" se numia.

Pentru munca depusă în interesul Banatului, Griselini numeşte pe Mercy Cincinatul Banatului.

După contele Mercy devine Comandant al Timişoarei şi Banatului, Baronul Francisc L. Engelshafen, apoi contele Hamilton, care grele lupte poartă încă cu Turcii care până la Lugoj, Chisetău, Belinţ, Ciacova, Deta înaintează în anul 1738.

La turci se ataşează şi românii îngroziţi de poverile impuse de imperiali, după ce Mercy a părăsit la 1733 Banatul. Mari sforţări şi multă vărsare de sânge a trebuit până la alungarea din nou a turcilor, cetatea Timişoarei era urgentată şi întărirea a multor localităţi.

In anii 1738—39 se năpusteşte asupra oraşului şi provinciei ciuma, ce în mod ingrozitor a secerat multe vieţi de oameni, iar incendiile din suburbii impreunate cu cutremurul de pământ din 1739, au făcut ca groaza să fie generală.

Sub impărăteasa Maria Theresia multe şi mari imbunătăţiri s'au făcut în regularea drepturilor şi uşurarea

soartei Românilor, încât impărăteasa şi azi se pomeneşte şi orice act ei se atribuie. „Este dela Maria Theresia“! Ceiace înseamnă: vechi, mare şi important.

In anul 1765 s'au început săparea canalului Bârzavei, dela Denta până la Timiş.

In anul 1737 s'au făcut colonizările noui: a doua oară ale sârbilor din Banat sub Episcopul Orsenici IV, (Ioanovici Şacabenţ), apoi a Bulgarilor la Vinga, Beşenova-veche, Bodrog şi Seleuş, precum şi a Craşovenilor din cele 7 comune: Craşova, Lupac, Vodnic, Nermet, Iabalcea, Clocoticiu şi Rafnic.

Timişoara şi Banatul stă după alungarea turcilor, între anii 1716—1750 sub administraţie militară, intre anii 1752—1779 sub administraţie aşa numită cameralâ, s'au civilă provincială. Numai unele districte, mărginaşe cu turcii: Panciova, Palanca nouă, Mehadia, o parte din districtul Caransebeş cu 20 sate, o parte din Becicherec dealungul Tisei, au rămas încă sub administraţia militară, cu sediul în Timişoara.

Banatul astfel impărţit era condus de oficiul central, ce se compunea din 1 preşedinte şi 6 consilieri, sub autoritatea supremă a cancelariei aulice din Viena. Primul preşedinte era şi în mod excepţional baronul Leopold Engelshofen, după el la 1753 contele Perlas-Rialp, primul guvernator civil al Banatului, timp de 16 ani.

In anul 1762—3 pentru a doua oară bântuie ciuma, cu mai mică putere însă ca în anul 1738—9.

In anul 1763 iezuiţii înfiinţează liceul din Timişoara cu 4 clase şi 2 clase superioare, iar după desfiinţarea ordului iezuiţilor la 1788 Piariştii liceul lor.

După răsboiul de şapte ani Maria Theresia face în anul 1763 colonizări noui în Banat, cu nemţi catolici, oferind şi dându-le mari înlăsniri de traiu. Gospodării gata aflau şi dacă casele încă nu li s'au terminat, Românii erau scoşi din casele lor, ca să le facă lor loc. Dispoziţia era, ca Românii cu toţii să dispară de pe şes, ca colonizaţii singuri să rămână stăpâni. Multe lacrime s'au vărsat, multe plângeri s'au auzit, şi de tot ar fi dispărut

Românii de pe şes, dacă Archiducele Iosif, fiul Mariei Therezia nu ar fi pus stavilă exodului. In satele şvăbeşti, precum şi în cele săseşti din Ardeal, nu avea voie românii să se aşeze, chiar şi în anii din urmă cu greu au căpătat loc pentru clopotniţă la marginea satului. Iosif de trei ori a fost în Timişoara şi Banat şi a constatat că: „Valachii sunt părtaşi de o tratare rea, adeasea sunt siliţi a-şi părăsi şi casele şi a ceda altora moşiile lor şi a trece altundeva, pentru aceia mai vârtos emigrează".

Iosif a aflat atât administraţia cât şi justiţia rea şi proastă: „Zank und Unordnung, dicke Köpfe und ein kurzes Gesicht", adecă ceartă şi neregulă, prostie şi lipsă de vederi" şi propune „Einen tüchtigen Chef, . . . Böhmische oder Mährische Gesetze . . ." un şef destoinic . . . şi legi boeme sau moraviene . . ."

Băştinaşii, poporul român, făcea, servicii la toţi şi pentru toţi şi plăteau la fel dările, desperaţi erau şi ca să-le îmbunătăţească soarta, Iosif a propus şi s'a aprobat, ca să primească pământ dela erar.

In urma vizitelor şi rapoartelor lui Iosif mulţi funcţionari au fost schimbaţi şi aduşi cehi, în locul lor atât militari cât şi civili, de aici cultul lui Ioan Nepomuc, iar Comandant contele Carol de Clary.

Maria Therezia a făcut legea urbarială, în baza căreia s'a inceput măsurătoarea regiunei, parcelându-se pământ, ca fiecare cu drag să-l muncească, de aici amintirea ei. Pentru fiecare casă s'a parcelat 24 lugăre arător, 6 iugăre păşune 3 iug. fânaţă şi 1 iug. pentru lot de casă. Se da şi mai mult pământ, dacă cineva dovedia că poate să l muncească, în schimb i se lua tot, dacă nu-l muncea. Instrăinarea parţială nu era admisă, numai integrală.

S'a îngrijit de sănătatea publică, a înfiinţat farmacii şi trimis medici in provincie, că numai în Timişoara era o farmacie şi 3 medici.

Şcoli s'au ridicat multe în timpul ei şi fiului ei după tipul vienez. Cu învăţământul Românilor a fost în-

sărcinat Dănilă Lazarini, care a compus la 1770 şi un manual de şcoală. In anul 1776 directorul şcoalelor româneşti, Teodor Iancovici, a fost invitat la Viena pentru studierea şcoalelor de acolo.

Noul preşedinte contele Clary a propus şi aprobat la 1775 impărţirea în 4 districte a provinciei: Timişoara, Cetad, Vârşeţ şi Lugoj, la 1778 s'a împărţit din nou provincia în comitate (judeţe) iar în 1779 s'a ataşat Ungariei, afară de confiniul militar, creiat pentru paza frontierelor.

După 1780 Banatul se imparte în judeţele (comitatele): Timiş-Torontal şi Caraş şi Comite al Timişului cu sediul în Timişoara fu numit Contele Cristof Nitzky. Un sat de colonisti: Niţchidorf, Nichişoara îi poartă numele.

După ataşarea Timişoarei şi Banatului la regatul Maghiar, sârbii câştigă şi mai mult în dauna Rămânilor, mulţi devenind latifundiari mari, de nobilii noştri, nimeni nu voia să ştie, iar poporul român era tratat din consideraţiuni politice, neomenos, precum aminteşte Iosif II: „Naţiunea Valahică se tratează încă tot într'un mod sclavic, de unde urmările sunt în parte puţina ei cultivare... şi adevăr, că pentru a face altora loc dintre colonii, Românilor li s'au luat pământurile cele mai bune, satele lor li s'au strămutat, şi astfel li s'au făcut mai multe apăsări, când ei sunt totuşi *cei mai vechi locuitori ai ţărei*". „Cei mai vechi locuitori ai ţărei", da, şi chiar aceasta a fost cauza tuturor nedreptăţilor.

Depe atunci datează obiceiul la Români, că nu au coşuri la case, că robotul se făcea după fumuri şi bieţii de ei dărâmau coşurile, ca să se scape de robote.

Pe timpurile acelea s'a ridicat familia inimoşilor luptători, Mocioni, la 8 Faur 1783 fiind introduşi de capitlul de Cenad în moşia lor dela Foeni şi anume Mocioni, alias Popoviciu Constantin, Ioan şi Nicolae.

La 13 Octombrie 1783 a dat Iosif edictul de toleranţă, care pentru evrei era de mare însămnătate la Timişoara, cărora li s'a fixat numărul la 49 familii şi ca

să nu se înmulţească, şi treacă peste acest număr, numai cu voia oficialităţii se puteau căsătorii (Juden-Ordnung 1776). Numai pe o poartă şi anumite locuri puteau circula şi *nu puteau purta barbă şi* nici a face comerţ. La începutul dominaţiei austriace nici un evreu nu exista în Banat, erau consideraţi prieteni ai turcilor.

Pe timpul lui Iosif II în Banat s'au purtat lupte crâncene cu turcii, care până sub Timişoara au năvălit. Numai cu ajutorul bătrânului şi renumitu'ui Comandant Landau au putut fi iarăşi isgoniţi.

La 1789 se înfiinţează în Timişoara şi Vârşeţ, curs de 6 luni de teologie şi pedagogie cu profesorii: Mihai Dascălul şi Dimitrie Ţichindeal.

După războiul cu turcii se fac colonizări noui, de nemţi şi chiar francezi din Elzas-Lorena, care însă în masa mare a germanilor toţi s'au germanizat, toţi ştiu însă, că sunt de origină franceză.

In 1795 este mare secetă urmată de foamete în Banat.

Din cauza războiului Napoleonian la 1809 comorile din Viena sunt transportate la Timişoara şi în urma cheltuelilor mari cu războiul în 1881 se devalvează bancnotele la 20 %.

In 1816 în anul sărbătorirei aniversării centenarului eliberărei Timişoarei, populaţia suferă mult de foamete, iar în anul 1822 nu este neauă de loc, în Maiu s'au copt strugurii şi fructele de toamnă. Acest an este bogat în cutremure şi uragane. In anul 1831 din nou se iveşte ciuma.

Timpurile din 1848—49 află românii din Banat desbinaţi, cei din graniţă erau cu casa Habsburgică, ceilalţi din cauza prepotenţei sârbilor, cu maghiarii, afară de Timişoara, care a rămas fidelă impăratului. In acele frământări s'a distins Dr. Eftimiu Murgu, ales căpitan suprem al Banatului.

Timişoara a fost asediată de insurgenţi dela 26 Aprilie până la 10 Aug. 1849.

După 1849 se creiază „Voivodina sârbească şi Banatul Timişan" cu teritoriul comitatelor din Banat, Caraş

Timiş şi Torontal şi cu Bacica şi districtele Ruma şi Ilac din comitatul Sirmiei, având Timişoara de capitală.

Românii toţi au protestat contra alipirei Voivodinei la Banat, pentru preponderanţa elementului sârbesc din Voivodina, în detrimentul celui din Bănat.

Până la anul 1860 a durat dominaţia militară în Banat, când provincia din nou s'a ataşat la Ungaria.

Românii au protestat contra anexării, multe cereri au făcut către impărat, au cerut un cap al lor, un căpitan român în Timişoara, peste toţi Românii Tot era înzadar, ba la 1873 s'a desfiinţat şi confiniul militar, ataşându-se Ungariei mai înainte, însă la 1871 regulându-se definitiv soarta comunităţilor de avere ale foştilor regimente confiniare XII sârbeşti, din Biserica Albă şi XIII româneşti din Caransebeş.

In 1860 reconstituesc judeţele, iar arondarea definitivă o fac abia la 1873, când se intinde peste întreg Banatul stăpânirea ungară, afară de teritoriile Comunităţilor de avere, cari român şi pe mai departe sub administraţia militară.

Timpul şi-a urmat mai departe calea obicinuită, lansând între oameni idei mari, care le-au cuprins, spre evoluţie au mers, lumea în uimire punând. Nu mai era nimic imposibil, mintea luminată şi inventivă făcută de idee, târa materialul cu viteze neinchipuite mai 'nainte, îl ridica în aerp este munţii cei mai înalţi.

Cei nepăsători imbătaţi au fost de şarlatani cu vorbe goale, pline de admiraţie fătarnică, acoperindu-le ochii cu steaguri tricolore, legănându-i şi adormindu i cu multe plăceri pentru ei, mizerie, oftat şi suferinţe pentru alţii.

Ditirambul cuvintelor de laudă, zgomotul muzicei şi şoaptele plăcerei departe alungau ce disarmonie părea ...

Timpul însă îşi învârtea roata neîntrerupt... nepăsătorul când s'a trezit şi vălul de pe faţă şi l'a luat, pustiul mare i-a uimit ochii, cu morminte multe, multe. Şi când mai bine şi-a frecat ochii, alţi oameni, alte feţe a văzut, nedumerit căuta tovarăşul de pân'acum, nu l'a

Biblioteca Municipiului Timişoara

mai aflat şi nici cuvintele rostite de oamenii noui nu le-a înţeles...

In fine Timişoara, Banatul e al nostru, după lung timp şi multe suferinţe.

L'am meritat, că al nostru a fost, aşa spune divinul Nicolae Densuşianu, încă pe timpul când zeii ne erau domnitori, când Traian cu Românii săi ne a reaflat. Epopea nemţilor, „Niebelungen-Lied" scriitorii români, bizanţini, cronicele ungureşti, notarul anonim al lui Bela IV, Fr. Griselini, istoricii turci ş. a. despre noi vorbesc, popor vechi al ţinutului Ripensiei-Bănatului.

Matei Corvinul spune despre sine: „Ego Valachus sum" („Sunt român" cum am spune noi), Iosif II în rapoartele sale"... când ei (românii) sunt totuşi cei mai vechi locuitori ai ţării", iar Cernovici, patriarhul sârbilor scrie, când s'a mutat cu sârbii săi în Bănat, că a venit în „Velica Vlaşca". La fel au scris şi scriu mulţi alţi scriitori străini, care numai ceva comun au cu obiectivitatea.

Să vedem numeric îndreptăţirea afirmaţiunei, după datele statistice din anul 1770 ale Comandamentului militar din Timişoara:

Români	181.639	
Sârbi	79.780	colonizaţi
Şvabi	42.201	colonizaţi
Bulgari	8.683	
Ţigani	5.272	
Evrei	353	
Total	317.928	

Iar după datele statistice până la anul 1925, în Banatul românesc sunt peste 500.000 români, 215.000 şvabi şi 68.000 evrei-maghiari.

Colonizarea maghiarilor în Banat s'a început după preluarea administraţiei de către maghiari; când s'a început colonizarea şvabilor o singură comună ungurească era în tot Banatul: Zomborul-mic, de lângă Mureş, pe frontiera româno-maghiară. In 1835 se înfiinţează Udvarszàllás lângă Jam, în Jugoslavia. După anii 1868, 1875

şi 1883 ia proporţii mai mari şi sistematizează colonizarea ungurilor în Banat şi Timişoara.

„Lipsiţi de sprijin material şi moral, chiar huiduiţi şi alungaţi“ pe lângă atâtea interese de a ne desnaţionaliza, cum de am rezistat şi rămas pe plaiurile strămoşeşti, este o întrebare, la care raţiunea abia poate răspunde „... Un singur ajutor am avut, dar acela era puternic, mai puternic decât convenţiile străinilor, precum era „unio trium gentium“ — decât întreaga literatură anume creiată, decât prigonirea şi temniţele, toate contra noastră, ajutorul acela era *ţăranul român*“ ... care şi-a iubit glia, fie ca stăpân, fie ca servitor, o iubia şi a lui o considera, *inima* aşa i-a dictat, i-a ţinut aici, unde străbunii lui sunt înmormântaţi, unde împăraţii-zei ai lui dorm somnul veciniciei şi mărirei neamului lor.

Inima trebuie să-şi schimbe, cine pământul strămoşesc vrea să-l schimbe. Dacă se poate una, se poate şi alta.

Poate ştie ţăranul nostru de trecutul său divin, că mortiş ţine la casa lui? Nu... puţini dintre cei învăţaţi o ştiu, însă o *simte*, mai bine zis: o păstrează în tradiţia, în inima lui, ceeace nu o prea face intelectualul.

In cântece, în descântece, în povesti, colinde, la nunţi, la botez, la joc ş. a. multe spune cu vorbe simple în versuri: nume, fapte, întâmplări, de cari nu şi dă seama, când le spune, dar le spune, pentrucă dela bătrâni, dela prieteni, dela vecini le-a auzit, numai scrutătorul, învăţatul părăsit, fără prieteni, şi plăceri, care zi şi noapte cu trecutul neamului se ocupă, cu chestii la aparenţă moarte şi cari de fapt trăesc şi la sunetul trâmbiţei din mormânt se scoală şi iau fiinţă, — acela le va înţelege, pentru acela constituie aceste nimicuri valori nepreţuite, pe cari dacă le pune la olaltă, sisate la lumină clară — trecutul cu adevărurile lui...

Astfel se explică perseverenţa românului, de multe ori ai crede, că preseverenţa şi atragerea lui fatalist l'a făcut, când vezi ce impasibil şi nepăsător este faţă de prepotenţii zilei. La aparenţă este numai umilit, iar răbdarea îl face nepăsător, inima lui bună şi primi-

toare îl face răbdător, iar umilința o exercită bunăcuviință, la ce ține mult, chiar viața își sacrifică. De multe ori am văzut la sat, că mortul și dacă a murit de boală contagioasă, este sărutat de ai săi, prieteni și cunoscuți. Așa știe că se cuvine și zadarnic vrei să le interzici și explici.

Se mângâe și în cazul acesta și cu ceva aproape de fatalism: „Dacă Dumnezeu vrea și așa nu scapi". Pentru liniștirea rațiunei o spune sufletește, nu se justifică", face ce inima îi dictează. Că de morburi nu prea are teamă, o explic cu următoarea anecdotă a sătenilor noștri:

Moartea și tâlharul s'au întâlnit odată noaptea când erau să între în sat.

Moartea întreabă pe tâlhar: „Măi unde te duci"?

— „Mă duc la gazda Ștefan, are oi multe, una vreau să-i fur". „Dar tu"?

„Tot acolo, are un copil frumos, îl iau cu mine".

Tâlharul după un timp oare-care îngândurat întreabă moartea:

„Și ești sigură"?

„Eu da, dar tu nu" fu răspunsul.

„Cum v'a vrea Dumnezeu", ofta tâlharul și s'au despărțit. Moartea a întrat în casa gazdei, iar tâlharul s'a pus pândă sub fereastră și ascultă. Când Moartea să apuce copilul, copilul a strănutat una tare, iar tâlharul de sub fereastră „Să trăești" „Doamneajută" i-a strigat. La ce Moartea speriată a fugit, iar tâlharul a întrat în curte și-a luat oaia și a plecat. Când să iasă din curte, dă peste moartea ploiată.

„De ce ești năcăjită" întreabă tâlharul.

„Cum să nu fiu", răspunde și începe a i povesti ce a pățit. „Dar tu cu oaia după cap ai avut mai mare noroc" ...

Povestea e caracteristică și se explică, de ce românul nostru nu se prea ferește de moarte și că a putut resista în timpuri grele, când morburi și asupriri îi erau soarta.

Cu astfel de băzăconii, cu poveștî și poveți băbești s'a mângâiat și i-a fost destul, ca și mămăliga și mălaiul.

Pe pământ rece cu un bolovan sub cap dormia și

a fost bine, nu a putut fi biruit, ca Anteu pe care Ercule de câte ori de pământ îl trântea, puteri noi a primit dela pământ, care mamă i-a fost. In sus a trebuit să-l ridice ca să-l poată nimici.

La aparenţă nu ar fi locul acestor băzăconii într'o lucrare serioasă, însă cu toată seriozitatea şi plin de convingere le-am spus, stau la temelia existenţei noastre, tăria i-o dau, încredere în noi înşine şi poveţe cum trebuie să ne ţinem pe drumul drept, ca să cucerim prin simţ nobil, cuget ager şi principii alese inimile noastre reciproc şi ale tuturora care cu noi vieţuesc.

Românii cu coloniştii au trăit bine, nu le-a arătat duşmănie potrivit firei lor blânde şi iertătoare, au căutat pacea şi înţelegerea. I-au primit cu ospitalitate în casele lor şi numai atunci s'a transformat ospitalitatea în plâns amar, când au văzut că din cauza lor toiagul pribegiei trebuie să l ia.

Nu am intenţiunea zizanie ori alte inconveniente să creez prin redarea evenimentelor de pe timpul colonizărilor, ori cutia Pandorei să fie lucrarea mea, că va fi cetită şi de celelalte naţionalităţi de aici, precum eu le-am cetit pe ale lor; înţelegere şi pace mai perfectă voiam să creiez.

Evenimentele cum s'au petrecut, — bine — rău —, nu noi, timpurile şi oamenii de pe atunci le-au creiat, noi le povestim şi numai atât cerem să ni se dea voie să vărsăm câte o lacrimă pe mormântul plin de suferinţe al bunilor noştri şi când văd această lacrimă de pietate şi mâna noastră intinsă cu drag să se hotărească la o muncă comună, în buna înţelegere, renunţând la favoruri şi eliminând neechităţile ce acestea lacrime au stors, că numai astfel primesc curs liber talentele şi voinţele de fer.

Oraşul Timişoara unde Franţa, Italia, Cehoslovacia, Anglia, Belgia, Germania, Austria şi-au trimis consulii lor să le reprezinte, merită şi trebuie să aibă în cuget şi aspiraţiuni armonie, pentru un scop comun înalt pentru propăşirea Statului compus din elementul ce mâna a întins şi înţelegere vrea.

— Fine —

BIBLIOTECA CENTRALA
A REGIUNII BANAT

ISVOARE.

1. *Nicolae Densuşeanu: Dacia Preistorică.*
2. *Dr. Gheorghe Popoviciu: Istoria Românilor Bănăţeni.*
3. *E. Ungureanu: Oraşul Timişoara (monografie).*
4. *V. Pârvan: Getica.*
5. *Xenopol: Istoria Românilor.*
6. *Gr. Tocilescu: Dacia înainte de Romani.*
7. *Dr. Al. M. Marinescu: Studiu despre Gelţi şi numele de localităţi.*
8. *N. Iorga: Istoria Românilor.*
9. *P. Nemoianu: Probleme Bănăţene.*
10. *Geml: Alt-Temeswar.*
11. *Fr. Griselini: Istoria Banatului Timişean.*
12. *Dr. Stefan Berkeszi: Monografia mică a Timişoarei 1900.*
13. *Dr. St. Berkeszi: Temesvàr szinèszete (Teatrul Timişoarei).*
14. *P. Kiràly: Dacia Provincia Augusti.*
15. *F. Toth: Istoricul statuei Maria din Cetate (a Temesvàr-belvàrosi Mària szobor tòrtènete).*
16. *Dr. S. Csanki: Geografia istorică a Ungariei sub Huniazi.*
17. *A. Cucu: Studiu la harta istorică a Banatului de azi, Dacia-Ripensis (Ripeusia) din trecut.*
18. *A. Cucu: Harta comparativă a Daciei, după coordonatele geografice ale lui Ptolemeu.*
19. *„Natura“, „Banatul“, „Analele“ Banatului“* } *Publicaţiuni despre Banat.*
20. *L. Böhm: Geschichte des Temeser Banats.*
21. *O. Milleker: Ungaria de sud din timpurile preistorice.*

ERATĂ.

La pag 62 la aliniatul: De cartierul fabrică se lipește colonia Chende, se șterge Chende și vine — Colonia Crișan și Cardoș'

La pag. 65 la aliniatul: Peste calea ferată și gară este colonia Cardoș, se șterge Cardoș și vine Blașcovici.